

September- 2017
Volume-6, Issue-23

ISSN 2278-4381

SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH

**Most Referred & Peer Reviewed
Multi Disciplinary E Journal of Research**

CHIEF EDITOR

Dr. Rajeshkumar A. Shrimali

Assistant Professor

Shree H. S. Shah College of Commerce, Modasa.

**CO-EDITOR
P.R. SHARMA**

**EXECUTIVE EDITOR
Rambhai V. Baku**

SHANTI
E JOURNAL OF RESEARCH
ISSN -2278-4381

**Multi Disciplinary and Peer-Reviewed
Research Journal in India**

PUBLISHED BY

<http://www.shantiejournal.com/>

<u>SHANTI PRAKASHAN</u>	<u>OTHER CONTACT</u>
H.Q 1780, Sector-1, Delhi By Pass, ROHTAK-124001, (HARYANA)	D-19/220, Nandanvan Appartment (Nr. Bhavsar Hostel), New Vadaj, AHMEDABAD:- 380013.

Editorial Board

<p>Chief Editor Dr. Rajeshkumar A. Shrimali (M.com., B.ed.,NET.,M.phil.,Ph.D)</p>	<p>Co-Editor Prof. P.R.Sharma (M.A, B.ed.,NET.,M.phil) Adhyapak Sahayak Department of English M.B.Patel Science College, Anad, Gujarat</p>
---	--

Executive Editors

<p>Prof. Bharatbhai K. Bavaliya Assistant Professor in Hindi, G.E.S Class-II (R.R LALAN COLLEGE, BHUJ)</p>	<p>Prof. Rambhai V. Baku (M.A., B.ED., M.PHIL)</p>
---	---

Managing Editors

<p>Prof. Parimal M. Upadhyay Assistant Professor, G.E.S Class-II (R.C Commerce College, Ahmedabad)</p>	<p>Prof. D.K.Bhoya Associate Professor in Gujarati (Mahila Arts College Motipura, Himmatnagar, Dist- Sabarkantha)</p>
<p>Prof. Bhavin S. Shah Assistant Professor in Accountancy, G.E.S Class-II (Gujarat Arts & Commerce College, Ahmedabad)</p>	<p>Prof. Dr. Omprakash H. Shukla Assistant Professor in Hindi, G.E.S Class-II (Gujarat Arts & Commerce College, Ahmedabad)</p>
<p>Prof. Dr. Priteshkumar S. Rathod Assistant Professor in History, G.E.S Class-II (Government Arts & Commerce College, Naswadi, Dist- Vadodara)</p>	<p>Dr. Rajesh M. Sosa (M.A.,M.phil.,Ph.D, G-SET)</p>

“SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH” is a Quarterly based Research Journal

Copy Right, SEPTEMBER- 2017, All Rights Reserved

- **No part of this publication may be reproduced or copied in any form by any means without prior written permission**
 - **“SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH” holds the copyright to all articles contributed in this publication. In case of reprinted articles “SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH” holds the copyright for the selection,sequence, introduction material, summaries and other value additions**
 - **The view expressed in this publication are purely personal judgments of the authors and do not reflect the view of “SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH”. The views expressed by external authors represent their personal views and not necessarily the views of the organizations they represent.**
 - **All efforts are made to ensure that the published information is correct. “SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH” is not responsible for any errors caused due to oversight or otherwise.**
-

❖ Board of Managing Editors

Name	Designation	Universitys	Place -College
Pro. Parimal M.Upadhyay	Assistant Professor Ges Class-2	Guj Uni, Ahmedabad.	Government Commerce College- Ahmedabad.
Pro.D.K.Bhoya	Assistant Professor	HNGU, Patan	Mahila Arts College Motipur,Himtnagar.
Dr. Bhavinbhai S.Shah	Associate Professor Ges Class-2	Guj Uni, Ahmedabad	Gujarat Arts & Commerce College- Ahmedabad.
Dr.Omparakash H.Shukla	Associate Professor Ges Class-2	Guj Uni, Ahmedabad	Gujarat Arts & Commerce College- Ahmedabad
Pro.Dr.Priteshkumar S.Rathod	Assistant Professor Ges Class-2	Sardar patel University, VVNagar	Government Gujarat Arts & Commerce College-Naswadi.
Pro.Dr.Rajesh. M. Sosa	Assistant Professor	Krishnkumarsin hji Uni. Bhavangar.	Valiya Arts & Commerce College Bhavangar.

ISSN -2278-4381

Editor's Column

The explosion of knowledge at the global hut due to technological dynamics has certainly redefined the very concept of education. The prevailing scenario of education--especially higher education--has become a matter of study and analysis for the scholars and practitioners who have a craving desire to face changes and challenges. It is because we, the human beings, are endowed with the faculty of choice and a free will.

Unlike other species, we are not programmed. We can make choices and use our free will to act and achieve our objectives. Despite the dramatic progress in ICT in education achieved so far at the school and college levels, much remains to be done: each country, to varying degrees, continues to struggle with issues of children out of school and illiterate youths and adults. Inequities in educational opportunities, quality of educational services and level of learning achievement persist by gender, rural/urban locality, ethnic background, and socioeconomic status.

The quality of learning and the capacity to define and monitor this quality is lacking in most developing countries. The means and scope of education continue to be narrow and confined to historical models of delivery, and the use of other channels continues to be ad hoc and marginal. The increase in quantitative and qualitative demand for education is not matched by an increase in resources.

At this juncture, it is safe to state that the polarity of views on the possibility of change is amazing. We, the publishers of Journal of research , are very much excited to view some aspects of these changes through scholarly articles contributed by august scholars and colleagues. The present issue contains papers with critical insight and analysis as well as systematic discussion and deliberation on various themes of language, literature, information technology, commerce and so on. We hope this will certainly be useful for the people who aspire change.

Chief-Editor

Prof. Dr. Rajeshkumar Shrimali

INDEX

Sr.	Title	Page
1.	THE GREEN HOUSE EFFECT GLOBAL WARMING ATTENTION -*Mihir M Vora **Anil H.Gor	1-4
2.	हिन्दी दलित आत्मकथाओं में निरूपित सामाजिक समस्याएँ -नगोता बाबुभाई धुलाभाई	5-9
3.	गुजरात राज्य अने जूनागढ जिल्लानी शहरी अने ग्राम्य वस्ती: रहेठाएना आधारे असमानता -श्री रमेश हीरजु परमार	10-16
4	कृष्णना ग्राम्य जवनमां लुर्कप बाढना ओद्योगीकरणे पगळे आवेलु सामाजिक परिवर्तन -डो. ज्ञेप बी. ताणा,	17-22
5.	रश्मि रथी में व्यक्त सामाजिक चेतना -मेरिया दमयंती जीवराज	23-25
6.	काविदासनी कृतिओमां विज्ञान -वाणा बीमसी अय.	26-28
7.	भारतमां विशिष्ट आर्थिक विकास अेक अल्यास -जडेजा देवेन्द्रसिंह बी.	29-32

-
8. पाणिनि-हेमचन्द्रचार्ययोःपरस्मैपदप्रत्ययविधायकानां सूत्राणां तुलना
-जोषी रघुभाई दयारामभाई **33-36**
-
- 9 वैदिक शाक्यव्रीहत्
-डो.विष्णुप्रसाद यन्दुकान्त त्रिवेदी **37-41**
-
10. उपमा कालिदासस्य
-हार्दिकः जी. जोषी **42-48**
-

THE GREEN HOUSE EFFECT GLOBAL WARMING ATTENTION

1

Mihir M Vora **Anil H.Gor*Physics Department, Shri R.R.Lalan college Bhuj Kachchh-370001 Gujarat India**

Abstract: Global warming, also known as the green house effect is a topic that has received much attention in recent years; yet our climate change is not a recent problem. It has been morphing over many years. What is increasing is the rate of change; it is accelerating due to the growth of the human population. The growth of our population has increased our use of fuel, land, and manufacturing. All of these are increasing emissions into our atmosphere that increases global warming. Global warming is an increase in the earth's temperature due to fossil fuels, industry, and agricultural processes caused by human, natural, and other gas emissions.. This results in an increased emission of greenhouse gases. Short-wave solar radiation sinks into the Earth's atmosphere and warms its surface; while long wave infrared radiation emitted by earth's surface is absorbed, and then re-emitted by trace gases. There are many misconceptions about global warming. Some believe that pollution causes global warming, but the fact is global warming is the result of burning fossil fuels, coal, and oil that release carbon dioxide.

Key words: Global warming, Green house effect, Climate change

Introduction: Many researchers, scientists, and environmentalists are expressing concerns about changes in the overall climate of the earth. Some believe that a dramatically dangerous warming is taking place in the overall global climate, a problem that is referred to as "global warming." This paper will attempt to explore this very issue .Climate is defined as the analysis of accumulated weather data for long term patterns and trends. The Oxford Reference Dictionary defines change as, "To make or become different." Climate change is therefore defined as "long-term weather patterns and trends becoming different over an extended period of time." For example, if the average temperature in Kalamazoo, Michigan over the 20th century is significantly higher or lower than the average temperature in Kalamazoo, Michigan over the 19th century, this would be an example of climate change.

History supports that global warming: we also known as the green is not a new problem.1. There has been a change in natural green house effect that has effect temperatures over the past few decades2. There are changes in weather patterns causing increased storms3. Global temperatures are projected to increase. The causes that are accelerating global warming are related to the growth of the human population increasing the need for:

1. Burning fossil fuels 2. Land to settle on 3. Manufacturing of goods

III. The effect of global warming is being seen throughout the world

1. Sea levels are rising 2. The ice is melting in the Artics (a) Concerns of flooding (b) Decreased land

3. Crops are being effect (a) there is less land to be farmed1. Landing is drying up2. Heat is destroying crops

Changes in climate: Changes in climate can result from both natural events and human activities. Examples of natural causes of climate change are volcanic eruptions, variations in the earth's orbit around the sun, and variations in solar output .Examples of human-induced causes of climate change include industrial pollutants and fossil fuels (Rhodes, 116), warming of average annual temperatures due to urbanization .and changes in the earth's albino due to deforestation of tropical rainforests. Climate change in the context of this paper refers to changes that result from human activities, especially as these changes relate to the issue of global warming. Of special importance is the "greenhouse gas" effect which is defined as, "The trapping of thermal emissions from the earth's surface by human-induced greenhouse gases" (He). If global warming is indeed happening, it is the greenhouse gas effect that is believed to be the most responsible. There are some scientists who do not believe that there is enough evidence to support the idea of global warming. They assert that concerns about global warming have been blown well out of proportion by the media. At the same time, other scientists assert that there is sufficient evidence to suggest that industrial activities, automobile emissions, and technological pollutants may eventually result in trends in the overall global climate.

Natural greenhouse effect: Our atmosphere consists of many gases. Some of these gases, such as carbon dioxide and water vapour, naturally absorb long-wave radiation that is emitted from the earth's surface. Short-wave solar radiation enters the earth's atmosphere and is absorbed by the earth's surface. This radiation is then recycled and emitted as long wave terrestrial radiation. Gases such as water vapour and carbon dioxide absorb this radiation, hold it in the atmosphere, and keep the temperature of the earth warmer than it would otherwise be if there wasn't an atmosphere. This is what meteorologists refer to as the "natural greenhouse effect" (Mower).Problems could potentially arise, however, when human activities add additional trace gases into the atmosphere that also absorb out-going long-wave radiation. These additional trace gases include methane, chloroform carbons, nitrous oxide, aerosols, ozone, and carbon dioxide. The result is an increase in the amount of long-wave radiation that is being trapped by the atmosphere. It is believed that this could eventually increase the average overall global temperature.

Carbon dioxide "...is considered the trace gas of greatest importance because of

The substantial increase in its atmospheric concentration as well as its probable

Continued rise due to global consumption of fossil fuels", It is clear from looking at the evidence that carbon dioxide concentrations are increasing dramatically in the atmosphere. Observations of carbon dioxide concentrations are available for several locations. In various location in between the year of 1958 to 1990 the average atmospheric concentration of carbon dioxide was only 300 parts per million (ppm). Preindustrial carbon dioxide concentrations are believed to be 279 parts per million and the atmospheric carbon dioxide concentration in

1990 to 2014 was 353 parts per million. The fact that we are dealing with significant changes in carbon dioxide does not automatically mean that we are looking at a serious problem. Carbon dioxide is a "minor atmospheric constituent and as such, its variations might not be notably important." He goes on to say that there are a number of things that increasing levels of carbon dioxide could effect and influence, including in ways that are beneficial. For example, "at an altitude of 25 km to 90 km, the atmosphere is cooled primarily by thermal radiation emitted to space by carbon dioxide. Increasing carbon dioxide should cool these regions, and this, in turn, should lead to increasing concentrations of ozone at these levels. Increasing carbon dioxide might also stimulate the growth of vegetation..." While there are indeed some possible benefits to increased atmospheric carbon dioxide concentrations, "...the main concerns have focused on the possibility that increasing carbon dioxide might significantly warm our climate". One author wrote that there is "...general agreement that increasing carbon dioxide will produce warming due to its ability to absorb in the infrared radiation". There are studies that have indicated that no significant change in the overall global climate has yet taken place. For example, a study that was done by P. W. Spencer and J. R. Christy, using temperature records from the period of 1979 through 1990, showed a global trend of only +0.04 degrees Celsius per decade. Other studies showed that the Northern Hemisphere has had no significant warming, while the Southern Hemisphere has had a slight temperature increase in the order of 0.2 degrees Celsius since the 1950's. Patrick J. Michaels speculates that the reason that we have not seen a significant increase in temperatures in the Northern Hemisphere is because of the balancing effect of anthropogenically generated sulphates going into the atmosphere as a result of industrial pollution. Anthropogenically generated sulphates have a cooling effect on the atmosphere because of their ability to reflect incoming solar radiation back to space. Michaels explains this in more detail when he writes, "Because anthropogenically generated sulphates are primarily produced and reside in the Northern Hemisphere, we may therefore be equalling the current enhanced greenhouse forcing ... with actual negative forcing in the hemisphere that contains most of the world's population". This leads to the obvious question of whether or not the lack of a significant increase in global temperature should be taken as evidence that we should not be concerned about the issue. William W. Kellogg of the National Centre for Atmospheric Research in Boulder, Colorado has written an article called "Response to Sceptics of Global Warming" in which he responds to many of the objections that have been raised against global warming. Kellogg points out that "...five or so of the most advanced climate models, developed over a period of many years by top notch teams, have all come to essentially the same conclusion: The global average surface temperature would probably rise by about 2 to 5 K if the greenhouse gas concentration were maintained at double the pre-industrial revolution level". Kellogg suggests that the reason that we have not seen a change as of yet in the overall warming is because of a temperature lag of several decades "...due in large part to the large heat capacity of the oceans of the world". He asserts that the evidence is still in favouring of the fact that, sooner or later, a serious warming of the climate will occur. Climate changes occur in our earth's atmosphere due to a build-up of greenhouse gases. This results in an increased emission of greenhouse gases. Short-wave solar radiation sinks into the Earth's atmosphere

and warms its surface; while long wave infrared radiation emitted by earth's surface is absorbed, and then re-emitted by trace gases.

Conclusion: The human population is increasing daily. We must be able to live our daily lives, but we must also find ways to reduce our effect on the world. Greenhouse gases can occur naturally as well as a result of human activities, Problems can occur when higher concentrations of greenhouse gases are present in our atmosphere because they have enhanced our earth's heat trapping capability If not, we won't leave a world for our decedents to enjoy living in. There are ways that we can help to slow down global warming.1. Find alternate forms of energy2. We can conserve energy3. Use recyclable, reuse, re conversion of products4. Planting of trees, Plants, flowers .clean world green world without any global warming and climate change.

References:

- 1.Ahrens, C. Donald. Meteorology Today: An Introduction to Weather, Climate, and the Environment, 5th Edition. New York: West Publishing Company, 1995.
- 2.Eichenlaub, Val L., Jay R. Haman, Fred V. Nurnberger, and Hans J. Stolle. The Climatic Atlas of Michigan. University of Notre Dame Press: Notre Dame, Indiana, 1990.
- 3.Geiger, Rudolf, Robert H. Aron, Paul Todhunter. The Climate Near the Ground, 5th Edition. Braunschweig, Germany: Friedr, Veiweg & Sohn Verlagsgesellschaft, 1995.
- 4.He, Chansheng. Classroom notes presented verbally in Natural Resource Management, GEOG 555. Western Michigan University, winter 1999.
- 5.Kellog, William W. "Response to Skeptics of Global Warming." Bulletin American Meteorology Society. Volume 74, Number 4 (April 1991), pp. 499-511.
- 6.Oxford American Dictionary. Oxford University Press: New York, 1980.
- 7.Lindzen, Richard S. "Some Coolness Concerning Global Warming." Bulletin American Meteorology Society. Volume 71, Number 3 (March 1990), pp. 288-299.
- 8.Michaels, Patrick J. "Global Warming: A Reduced Threat?" Bulletin American Meteorology Society. Volume 73, Number 10 (October 1992), pp. 1563-1577.
- 9.Mower, R. Neil. Classroom notes presented verbally in Physical Meteorology, ESC 530. Central Michigan University, autumn 1996.
- 10.Rhodes, Steven L. "Climate and Environmental Degradation of the Great Lakes." Journal of Environmental Systems. Volume 22, Number 2, pp. 105-122.

हिन्दी दलित आत्मकथाओं में निरूपित सामाजिक समस्याएँ

2

नगोता बाबुभाई धुलाभाई

पी-एच.डी शोध छात्र- सयाजीराव विश्वविद्यालय बडौदा |

हिन्दी साहित्य के इतिहास में आधुनिककाल का अपना अनूठा स्थान रहा है। भारतेंदु हरिश्चन्द्र के करकमलों से पल्लवित यह साहित्यिक युगधारा उपन्यास, कहानी, निबंध, जीवनी, एकांकी जैसी गध्य विधाओं की पहचान देने में सक्षम रही है। आत्मकथा भी इसी युग की एक सर्वथा नवीनतम विधा रही है। इस युग में कई ऐसे युगधर्मी लेखक हुए हैं, जिन्होंने आत्मकथा साहित्य को समृद्ध किया है। इनमें मोहनदास नैमिसरायकृत अपने अपने पिंजरे भाग-१ और २, ओमप्रकाश वाल्मीकि कृत जूठन, माताप्रसाद कृत जोपडी से राजभवन, सूरजपाल चौहान कृत तिरस्कृत, संतप्त, कौशल्या बैसंत्रीकृत दोहरा अभिशाप, श्यौराजसिंह बेचनकृत मेरा बचपन मेरे कंधों पर आदि उल्लेखनीय हैं। मूलतः दलित लेखकों के द्वारा लिखित इन रचनाओं में दलित समाज का यथार्थ चित्रण हुआ है। गरीबी, छुआछूत, जातीपाती, धर्मान्धता, आवास आदि जैसी सामाजिक समस्याओं के सन्दर्भ में विचार दोहन हुआ है।

दलित जाती के लोगों को स्पर्श करने से अपवित्र हो जाने की गंदी मानसिकता हमारे समाज में सदियों से चली आ रही है। मोहनदास नैमिसराय की अपने अपने पिंजरे में इसी समस्या का ज्वलंत चित्रण हुआ है। यथा:

“ वह जोर-जोर से चिल्ला रहा था। रसाले बाभन, म्हारे महेमानों को पानी देने से मना कर दिया। तुम इते उच्चे हो गये। ठहर जाओ, मैंतमारे पानी में पिसाब कर दूंगा। थूकूंगा, फिर पीना उसे। म्हारे महेमान ढोर-डंगरों के साथ पानी। ” १

इन लेखकों ने स्पष्ट बताया है कि जन्म के साथ ही जाती का लेबल माथे पर लगा दिया जाता है। इसी सन्दर्भ में जूठन का यह कथन सार्थक है-

“ अस्पृश्यता का ऐसा माहोल कि कुत्ते-बिल्ली, गाय-भैंस को छूना बुरा नहीं था, लेकिन यदि चूहड़े का स्पर्श हो जाये तो पाप लगता था। ” २

कौशल्याजी ने भी अपनी आत्मकथा में इसी समस्या के प्रति वाणी व्यक्त करते हुए लिखा है-

“ मेरी समज में नहीं आ रहा था कि मेरे हाथ लगाने से ऐसा क्या हो गया। जंगला का धर हम से अच्छा नहीं था। धर में बकरियां बंधी थी और उनके मलमूत्र की बहुत बदबू आ रही थी। फिर भी जंगला हम से छूतछात बरतती थी। ” ३

नागफनी में भी लेखक ने इसी तथ्य को उकेरा है-

“ ससुरी खटिकिन तेरी यह हिम्मत! देवी के कलश को अपने सिर पर रखकर भ्रष्ट कर दिया ।” ४

इन दलित लेखकों की कलमों से जातिवाद का दूषण जो हमारे समाज को दीमक की तरह खोखला कर रहा है ,इसी सन्दर्भ में नारा लगाया है | नागफनी में लेखक ने स्पष्ट लिखा है-

“ सामंतशाही और ब्राह्मनवाद का खात्मा ही लेखक का अभीष्ट है | जब तक समाज में उंच-नीच ,गैर बराबरी,अस्पृश्यता का भाव विद्यमान है,तब तक सामाजिक समरसता,समानता और भाईचारे की चर्चा बेमानी है ।” ५

शिकंजे का दर्द में भी लेखक ने इसकी ओर आवाज उठाते हुए लिखा है-

“ न जाने कौन-कौन सी जात के बच्चों के साथ बैठकर पढकर आते हैं | सबकी छुआछुत धर में लाते हैं ।” ६

दलितों के लिए मन्दिर प्रवेश निषेध माना जाता है | यहाँ तक की वे लोग मन्दिरों की ओर जाक कर देख भी नहीं सकते | मोहनदास ने अपनी अपने-अपने पिंजरे में इसके खिलाफ विद्रोहात्मक वाणी व्यक्त करते हुए लिखा है-

“ मन्दिर और सवर्णों के लिए हम शुद्र थे | अछूत थे |दलित थे,पर इन्सान न थे | हमारी छाया भी उनके लिए अपवित्र थी ।” ७

दलितों की आर्थिक स्थिति हमेंशा दयनीय रही है | इन लेखकों ने अपनी आत्मकथाओं में गरीबी के ऐसे चित्र अंकित किये हैं जिससे हृदय द्रवित हो उठता है |सूरजपाल चौहान ने गरीबी का नग्न चित्रण करते हुए लिखा है-

“ पैसा पास न होने के कारण अभावों में जीवन गुजारने की आदत सी हो गई थी | बचपन में सूअर के यूरिन ब्लैडर से फूंकना खेलना हमारी नियति थी ।” ८

गरीबी की डरावनी छाया इन्सान को कैसे अपाहिज बनाती है | इस कडुवे सत्य को हम माताप्रसाद की झोपड़ी से राजभवन आत्मकथा में बखूबी देख सकते हैं | यथा:

“ यहाँ के मुखिया गाँव की गरीब जाति की युवा लडकियों को वैश्यावृति के लिए दिल्ली या दुसरे शहरों में भेजने में मदद करते हैं ।” ९

गरीबी एक ऐसी चीज है जो आत्मसम्मान को दबा देतिव है | सूरजपाल कृत तिरस्कृत का यह कथन इसी बात का प्रमाण है-

“ माँ दोनों हाथों से जूठन संकेलने में लगी हुई थी और मैं डंडा लिए होशियार था |..... पर जब रूखे-सूखे निवालों के भी लाले हो और आदमी आदमी के हाथों नारकीय जीवन जीने को विवश हो तब वह स्वयम में और पशुओं में अंतर नहीं कर पाता | लगभग ऐसी ही स्थिति हमारी थी |” १०

गरीबी और अभावग्रस्त जिन्दगी मानो दलित समाज की सबसे बड़ी दौलत है | अधिकांश समाज ऐसे हैं जिनकी पूरी जिन्दगी अभावों में कटती है | शुशिलाजी ने ईई बात का स्वीकार करते हुए लिखा है-

“ सबने मेरी जेब में जूठी बेर देखी,मुझे अपने आप पर बहुत संकोच हुआ था | मैं चोर नहीं था फिर भी अभावग्रस्त परिस्थितियाँ हमें अपमानजनक स्थिति में धकेल देती थी |” ११

दलित समाज में अज्ञान,अशिक्षा के कारण विवाह के क्षेत्र में कई समस्याएँ विद्यमान हैं | बालविवाह इस समाज में मौजूद एक ऐसी विभीषिका जिसने कई युवतियों की जिन्दगी को नर्क-सी बना दी है | तिरस्कृत में लेखक ने इसका यथार्थ चित्रण किया है | जैसे:

“ चार-पांच महीने बाद ही पिता ने मुझसे खटपट करनी शुरू कर दी | पिता की रोज-रोज की चकल्लस से तंग आकर कई बार मैंने आत्महत्या तक करने की सोची थी |” १२

दलित समाज की अधोगति का एक कारण मांस और शराब का सेवन भी है | शादी-ब्याह,तेरहवा,नामकरण या किसी तीज-त्यौहार हो | ऐसे प्रसंगों में इस समाज में सूअर का मांस तथा शराब को ही भोज में अधिक महत्व दिया जाता है | सूरजपाल चौहान रचित तिरस्कृत में इस कलंकित समस्या का जीवंत अंकन हुआ है |

“ यह जंवाई का बच्चा किसी चमार की औलाद लगता है |अरे महामूर्ख ! हमारे गुरु तो महर्षि वाल्मीकि हैं,हमें अम्बेडकर से क्या लेनादेना | बंद कर अपनी बकवास | इतनी देर से चमार राग अलापे जा रहा है |” १३

जोपडी से राजभवन में भी इसी तथ्य को रूपायित किया गया है | यथा:

“ लगभग १० बजे बफर-सिस्टम भोजन की व्यवस्था थी जिसमें मुख्यतः नानवेज था |” १४

साधनहीनता दलितों की सबसे बड़ी कमजोरी रही है | क्योंकि खेतीबाड़ी,उद्योग -धंधा या नौकरी न होने के कारण ये समाज गरीबी की डरावनी छाया में ही अपनी जिन्दगी बसर करता है | आत्मनिर्भर बनने के लिए इनके पास कोई साधन नहीं होने के कारण इनको दूसरों की गुलामी करने के लिए मजबूर बनना पड़ता है | ओमप्रकाश वाल्मीकि ने जूठन में स्पष्ट लिखा है-

“ बहुत बार काम के बदले में मेहनताना के रूप में जूठन ही नशीब होती थी | इन दलितों से न केवल धर का कम करवा लिया जाता था ,बल्कि इनसे खेतों में मेहनत का कम करवाकर उसके बदले में गुड-रोटी परोसी जाती थी |” १५

मोहनदास नैमिसराय ने भी अपनी अपने-अपने पिंजरे में अर्थाभावों में पिसते साधनहीन दलित समाज का चित्रण करते हुए लिखा है-

“ लोग बाल की खाल खींचते थे | वे कहते थे कि हम मुर्दा जानवरों की खाल खींचते हैं | मरे हुए जानवरों का मांस खाते हैं | शराब पीते हैं | जुआ खेलते हैं | गंदी-गंदी गालिया देते हैं | अपनी औरतों को पिटते हैं | हमारी औरतें जंगल जाती हैं | एक टोकरी गोबर पर बिक जाती हैं | उनके पांव दबाती हैं | उनका बिस्तर बनती हैं |” १६

कौश्याजी ने भी अपनी दोहरा अभिशाप में ऐसी अभिशप्त जिन्दगी के प्रति आक्रोश व्यक्त करते हुए लिखा है-

“ मैं दीवार की ओर मुंह करके खाना खाती थी | ताकि कोई देख न ले | उनके खाने की खुशबु और खाना देखकर मैं ललचा जाती थी | सोचती थी,ऐसा खाना मुझे नशीब होगा |” १७

आदिम युग से दलितों का समाज में शोषण हुआ है | डॉ धर्मवीर ने अपनी आत्मकथा में लिखा है-

“ मैं पढ़ाई करने के लिए एक बार इसाई बनते-बनते रह गया |” १८

इन दलित वर्ग को आम्बेडकर के शिक्षित बनो,संगठित रहो और संघर्ष करो के इन तिन ये मन्त्र दिए थे | लेकिन इन कथा लेखकों ने स्वीकार किया है कि यह समाज इन मन्त्रों से मुंह मोडकर धन हथियाओ के चौथे मन्त्र की ओर उन्मुख हुआ है | दलित पीड़ा के दंश में आधुनिक भारतीय नौकरशाही के भीतर सवर्ण-दलित भेद की जो दर्दभरी दास्ताँ इन लेखकों ने प्रस्तुत की है | अतंतःस्वानुभूति की पीड़ा से प्रेरित इन आत्मकथाओं में पेट की भुखमरी,दुर्दम जिजीविषा ,आत्महंता ,खुदारी से होते हुए मध्यवर्गीय पारिवारिक मर्यादा,सामाजिक प्रतिष्ठा की भुखमरी की गहमागहमी व्यक्त हुई है | यथा:

“ दलित साहित्यकार सूरजपाल चौहान की आत्मकथा तिरस्कृत लेखक की ही नहीं, सभी भारतीय दलितों के दुःख ,दर्द और देश की व्यथा-कथा है |भंगी समाज की नारकीय जीवन स्थिति एवं न्यूनतम जीवन सुविधाओं के बीच कठिन परिश्रम और उपर से सवर्णों के अत्याचार एवं पग-पग पर अपमान का संत्रास पाठकों के अंदर सहानुभूति नहीं,आक्रोश पैदा करने का जज्बा रखता है |..... दलित आन्दोलन की क्षति को लेखक अपने जीवन अंशों द्वारा उजागर करते हैं |”

सन्दर्भ ग्रन्थ :-

- (१) अपने-अपने पिंजरे भाग-१- मोहनदास नैमिसराय -पृष्ठ -७४
- (२) जूठन-ओमप्रकाश वाल्मीकि- पृष्ठ -१२
- (३) दोहरा अभिशाप-कौशल्या बैसंत्री -पृष्ठ -८८
- (४) नागफनी- रूपनारायण सोनकर- पृष्ठ -१७
- (५) नागफनी- रूपनारायण सोनकर- भूमिका से
- (६) शिकंजे का दर्द-सुशीला टाकभौरै- पृष्ठ -१९
- (७) अपने-अपने पिंजरे भाग-१- मोहनदास नैमिसराय -पृष्ठ -२७
- (८) तिरस्कृत-सूरजपाल चौहान- पृष्ठ -१८
- (९) जोपडी से राजभवन-माताप्रसाद- पृष्ठ -११६
- (१०) तिरस्कृत-सूरजपाल चौहान- पृष्ठ -१६
- (११) तिरस्कृत-सूरजपाल चौहान- पृष्ठ -४३
- (१२) तिरस्कृत-सूरजपाल चौहान- पृष्ठ -५१
- (१३) तिरस्कृत-सूरजपाल चौहान- पृष्ठ -७०
- (१४) तिरस्कृत-सूरजपाल चौहान- पृष्ठ -२३०
- (१५) जूठन-ओमप्रकाश वाल्मीकि- पृष्ठ -११
- (१६) अपने-अपने पिंजरे भाग-१- मोहनदास नैमिसराय -पृष्ठ -८३
- (१७) दोहरा अभिशाप-कौशल्या बैसंत्री-पृष्ठ -४१
- (१८) मेरी पत्नी और भेड़िया- पृष्ठ -४८६

ગુજરાત રાજ્ય અને જૂનાગઢ જિલ્લાની શહેરી અને ગ્રામ્ય વસ્તી:

રહેઠાણના આધારે અસમાનતા

3

શ્રી રમેશ હીરજી પરમાર

પ્રોફેસર

એન.પી.આર્ટસ કોમર્સ કોલેજ કેશોદ.

વસ્તી ગણતરી અહેવાલ ૨૦૧૧ મુજબ ગુજરાતની વસ્તી ૬.૦૪ કરોડ હતી, જેમાં ૨.૮૯ કરોડ સ્ત્રીઓ અને ૩.૧૫ કરોડ પુરૂષ વસ્તી છે. આ ઉપરાંત ગ્રામ્ય વસ્તી ૩.૪૭ કરોડ અને શહેરી વસ્તી ૨.૫૭ કરોડ જેટલી છે. આંકડાની દૃષ્ટિએ, ગ્રામ્ય વસ્તીમાં ૨૯.૩૦ લાખ અને શહેરી વસ્તીમાં ૬૭.૮૩ લાખનો વધારો છેલ્લા દાયકામાં નોંધાયો છે. ગુજરાત રાજ્ય ભારતના અન્ય રાજ્યોમાં વસ્તીની સરખામણીએ ૧૦મો અને વસ્તી ગીચતાની દૃષ્ટિએ ૨૧મો ક્રમાંક ધરાવે છે. ટકાવારી પ્રમાણના સંદર્ભમાં, ગુજરાત ભારતના ૫.૯૬% જેટલો વિસ્તાર અને ૪.૯૯% જેટલો ભારતની કુલ વસ્તીમાં ટકાવારી હિસ્સો ધરાવે છે. ટકાવારી પ્રમાણના સંદર્ભમાં ગ્રામ્ય વસ્તી ૫૭.૪૨% (છેલ્લા દાયકામાં ૫.૨૨% ઘટીને) કુલ વસ્તીના શહેરી વિસ્તારની ૪૨.૫૮% વસ્તી છે. ૨૧મી સદીમાં ગુજરાતની વસ્તી ૫.૦૭ કરોડ હતી. વસ્તી ગણતરી અહેવાલ ૨૦૧૧ મુજબ, ૧૯.૧૭% ના છેલ્લા દાયકાના વૃદ્ધિ દર સાથે કુલ ૬.૦૪ કરોડ કુલ વસ્તી ધરાવે છે. આ સમયે ભારતનો વસ્તી વૃદ્ધિ દર ૧૭.૬૪% હતો. વળી, ગ્રામ્ય અને શહેરી વસ્તીના પ્રમાણમાં નોંધાયેલો વૃદ્ધિ દર અનુક્રમે ૯.૨૩% અને ૩૫.૮૩% જેટલો થયો છે. દેશનો જાતિ ગુણોત્તર પ્રમાણ ૨૦૦૧ માં ૯૩૩ હતો જે વર્ષ ૨૦૧૧માં ૭ પોઈન્ટ જેટલો વધીને ૯૪૦ થયો હતો. જ્યારે ગ્રામ્ય વિસ્તાર માટેનો આ પ્રમાણ ૨ પોઈન્ટ જેટલો ઘટીને ૯૪૫ વર્ષ ૨૦૦૧ થી ૯૪૭ વર્ષ ૨૦૧૧ થયો. વળી ભારતનો શહેરી વિસ્તાર માટેનો વર્ષ ૨૦૦૧ માટેનો ગુણોત્તર ૮૮૦ થી વર્ષ ૨૦૧૧ માં પણ જળવાઈ રહ્યો. અહીં રાજ્યનો આ પ્રમાણ ૯૧૮ છે જ્યારે દેશની આ સરેરાશ ૯૪૦ જેટલી હતી. શહેરી વિસ્તારના ૮૮૦ સરેરાશ હતી અને આ સમયે દેશની સરેરાશ ૯૨૬ હતી. વસ્તી ગણતરી અહેવાલ મુજબ રાજ્ય ૧૯૬૧ થી ૧૯૮૧ સુધી ઘટાડા તરફનું વલણ જોવા મળે છે. બાળ વસ્તીમાં ૦-૬ વય જુથમાં ૭૪.૯૪ લાખ રાજ્યનું કુલ પ્રમાણ અને ગ્રામ્ય ગુજરાતમાં આ પ્રમાણ ૪૬.૭૬ જ્યારે શહેરી ગુજરાતમાં આ પ્રમાણ ૨૮.૧૮ લાખ હતું. વસ્તી ગણતરી અહેવાલ ૨૦૧૧ મુજબ દેશનું આ સ્તર નોંધપાત્ર રીતે બાળ જાતિ પ્રમાણમાં ઘટાડો સૂચવે છે, વર્ષ ૧૯૬૧થી સરેરાશ ૯૧૪ સૌથી વધુ ઓછું છે ૦-૬ વર્ષના વયજુથમાં જોવા મળે છે. જ્યારે બાળ જાતિ પ્રમાણ આ રાજ્ય વર્ષ ૨૦૧૧માં ૮૮૬ થી વર્ષ ૨૦૦૧ માં ૮૮૩ જેટલું થયું હતું.

વર્ષ ૨૦૧૧ ના વસ્તી ગણતરી અહેવાલ મુજબ રાજ્યની વસ્તી ગીચતા ૩૦૮ વ્યક્તિઓ પ્રતિ ચો.કિ.મી. જેટલું છે, જ્યારે વર્ષ ૨૦૦૧ માટે આ પ્રમાણ ૨૫૮ વ્યક્તિઓ પ્રતિ ચો.કિ.મી. હતું. છતાં પણ રાજ્યની આ વસ્તી ગીચતા નું આ પ્રમાણ દેશની સરેરાશ ૩૮૨ વ્યક્તિઓ પ્રતિ ચો.કિ.મી. હતી. વસ્તી ગણતરી અહેવાલ ૨૦૧૧ મુજબ સાક્ષરતાનું પ્રમાણ ૭૯.૩૧% હતું. વળી ગ્રામ્ય વિસ્તાર માટે સાક્ષરતા પ્રમાણ ૭૩.૦૦% અને શહેરી વિસ્તાર માટે આ પ્રમાણ ૮૭.૫૮% હતું. દાયકા આધારિત બદલાયેલ પ્રમાણ ૧૦.૧૭ પોઈન્ટ જેટલો ફેરફાર, ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં ૧૧.૭૧% અને ૫.૭૪% શહેરી વિસ્તાર માટે ફેરફારનું પ્રમાણ છે. પુરૂષ સાક્ષરતા પ્રમાણ ૮૭.૨૩% (ગ્રામ્ય ૮૩.૧૦% અને શહેરી ૯૨.૪૪%) એ પ્રમાણ મહિલા સાક્ષરતા પ્રમાણ ૭૦.૭૩% (ગ્રામ્ય ૬૨.૪૧% અને શહેરી ૮૨.૦૮%) કરતા વધુ છે. જ્યારે મહિલા સાક્ષરતા આ વધારાનું પ્રમાણ કુલ ૧૨.૯૩%, ગ્રામ્ય વિસ્તાર માટે ૧૪.૫૭% અને શહેરી વિસ્તાર માટે ૭.૫૮% જેટલું નોંધનીય રીતે વધેલું જોવા મળ્યું છે. જે પુરૂષ સાક્ષરતા પ્રમાણ કુલ માં ૭.૫૭%, ગ્રામ્ય ૮.૯૯% અને શહેરી ૪.૧૦% જેટલું છેલ્લા દાયકા દરમિયાન વધ્યું છે. અહીં એ નોંધનીય રીતે જોવા મળે છે કે સ્ત્રી અને પુરૂષ સાક્ષરતા પ્રમાણ વચ્ચે તફાવતમાં ઘટાડાનું આ પ્રમાણ ૧૬.૫૦ હતું જ્યારે ૨૧.૮૬ વર્ષ ૨૦૦૧ માં હતું. ગ્રામ્ય વિસ્તાર માટે તફાવતનું પ્રમાણ ૨૦.૬૯ અને શહેરી વિસ્તારમાં ૧૦.૩૬ જેટલું છે.

દાયકા દરમિયાન વસ્તીમાં થયેલ વધારો ૧૯૦૧થી જીલ્લામાં ઝડપી વસ્તી વૃદ્ધિ દર સૂચવે છે રાજ્યની સરખામણીમાં ૧૯૩૧-૪૧ માં ૧૯૪૧ પછી થી રાજ્ય અને જિલ્લા બંનેમાં વૃદ્ધિ દરમાં સતત અને સતત વધારો થયો છે. પરંતુ રાજ્યની સરખામણીમાં જિલ્લામાં થતો વધારો પ્રમાણમાં ઓછો છે. રાજ્ય અને જીલ્લામાં બંનેમાં અત્યારે વસ્તી વળતરના તબક્કા ૧૯૨૧ થી ૧૯૭૧ સુધી અનુભવ્યો. આ આંકડાઓ સૂચવે છે કે જિલ્લા અને રાજ્યમાં અત્યારે વસ્તી સંક્રમણના ત્રીજા તબક્કામાં છે જે જન્મ દર અને મૃત્યુ દરના પ્રમાણમાં સમાધાનકારી વલણ દર્શાવે છે. જે વસ્તી વૃદ્ધિના દાયકા દરમિયાન ૨૭.૬૭ અને ૨૮.૬૯ જેટલો હતો, જીલ્લાનો સૌથી વધુ દાયકા આધારિત વસ્તી વૃદ્ધિ દર ૩૩.૯૯% જેટલો હતો. જે વર્ષ ૧૯૬૧-૭૧ માટે રહ્યો હતો. જે ઊંચા પ્રજનન દરનું પરિણામ હોવાનું માનવામાં આવે છે.

વિકાસને તપાસવા માટેના બે નિર્દેશકો વસ્તી ગીચતા અને શહેરીકરણ એ બેઓને ચાવીરૂપ નિર્દેશકો માનવામાં આવે છે. ગીચતાના સંદર્ભમાં સુરત સૌથી વધુ ગીચ અને જૂનાગઢ જિલ્લો સૌથી ઓછી વસ્તી ગીચતા ધરાવે છે. વિકાસ માટે જે રીતે કુદરતી સંસાધનો જરૂરી છે તેવી જ રીતે માનવ સંસાધન પણ જરૂરી છે. જૂનાગઢ જિલ્લાની ગીચતાનું પ્રમાણ છેલ્લા વીસ વર્ષો દરમિયાન વધ્યું છે પરંતુ રાજ્ય અને બાકીના જિલ્લાઓની કરતા આ પ્રમાણ ઓછું છે. જિલ્લો ઔદ્યોગિક વિકાસની દૃષ્ટિએ એટલો વિકસિત નથી. રાજ્ય અને અન્ય પાડોશી જિલ્લાઓની સરખામણીમાં ઔદ્યોગિક વિકાસ ન થવાના કારણે જીલ્લામાંથી થતા સ્થળાંતરને પણ ઓછી વસ્તી ગીચતાનું કારણ માનવામાં આવે છે. ઓછી વસ્તી

ગીચતા એ વિકાસના કારણોમાંનું એક છે અને તે વૃદ્ધિ દરને અવરોધે છે, તથા આર્થિક તકો પણ સમાજના વંચિત સમુદાય માટે મર્યાદીત કરે છે.

(૧)શહેરી અને ગ્રામ્ય વસ્તી પ્રમાણ

ટકાવારી પ્રમાણના સંદર્ભમાં, કુલ વસ્તીમાં ગ્રામ્ય વસ્તીનું પ્રમાણ ૫૭.૪૨% (૫.૨૨% જેટલું ઘટ્યું) અને શહેરી પ્રમાણ ૪૨.૫૮% (૫.૨૨% જેટલું ઘટ્યું). વસ્તી ગણતરી અહેવાલ મુજબ ૨૦૧૧ શહેરી વસ્તી ૨.૫૭% કરોડ, ૧.૮૯ કરોડ અને તે પૈકી ૭૭.૨૦% કુલ શહેરી વસ્તી નાના શહેરો અને પ્રથમ કક્ષાની શ્રેણીમાં આવતા શહેરી વિસ્તારમાં રહે છે. કુલ ૩૦ શહેરી સમૂહો અથવા નાના શહેરો પૈકી પ્રથમ કક્ષામાં ૪ શહેરો/શહેરી વિસ્તાર માં અમદાવાદ, વડોદરા, સુરત અને રાજકોટનો સમાવેશ થાય છે અને આ દરેક શહેર દસ લાખથી વધુ વસ્તી ધરાવે છે. કુલ ૧.૪૧ કરોડ (અથવા ૫૫.૦૧% શહેરી વસ્તી) આ ચાર દસ લાખથી વધુ વસ્તી ધરાવતા શહેરોમાં વસે છે.

કુલ વસ્તી અને દાયકામાં થયેલ વૃદ્ધિના રહેઠાણના આધારે દેશ,રાજ્ય અને જિલ્લા ની સરખામણી:

India/ Gujarat/ Districts	Percentage Decadal Growth (Persons) 2001-2011		
	Total	Rural	Urban
INDIA	17.64	12.18	31.8
Gujarat	19.17	9.23	35.8
Junagadh	12.01	5.72	27.4

Source: census India 2011

દાયકાનો વસ્તી વૃદ્ધિ દર રહેઠાણના આધારે તપાસતા જણાય છે કે શહેરી વિસ્તારમાં જીલ્લાનું આ પ્રમાણ ૨૭.૪% જેટલું છે. આ બાબત દર્શાવે છે કે જીલ્લામાં શહેરી સમૂહનું પ્રમાણ ઝડપથી વધી રહ્યું છે. બીજી બાજુ આ હકીકત એ બાબતનો પણ નિર્દેશ કરે છે કે ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં આર્થિક તકો પ્રમણમાં ઓછી રહેલી છે. જીલ્લાનો ગ્રામ્ય વિસ્તારનો વૃદ્ધિ દર રાજ્ય અને દેશની સરખામણીમાં નીચો રહ્યો છે.

વસ્તીનો રહેઠાણનાં આધારે હિસ્સો

Table 3.12

કુલ વસ્તીનો રહેઠાણના આધારે ટકાવારી હિસ્સો

India /Gujarat	Percentage Share of Total	Percentage Share of Total
----------------	---------------------------	---------------------------

/Districts	Population 2001		Population 2011	
	Rural	Urban	Rural	Urban
INDIA	72.19	27.81	68.84	31.16
Gujarat	62.64	37.36	57.42	42.58
Junagadh	70.94	29.06	66.95	33.05

Source: census India 2011

કુલ વસ્તીમાં રહેઠાણના આધારે હિસ્સો તપાસવો તે નિર્દેશક સૂચવે છે કે શહેરીકરણનું સ્તર શું છે. સમગ્ર રીતે જોતા જણાય છે કે ભારતમાં શહેરી વસ્તીનું પ્રમાણ વધ્યું છે તેવી જ રીતે રાજ્ય અને જિલ્લામાં પણ શહેરી વસ્તીનું પ્રમાણ વધ્યું છે. વસ્તી ગણતરીના અહેવાલમાં આપેલ વ્યાખ્યાના આધારે શહેર એટલે કે જે ૫૦૦૦થી વધુ વસ્તી ધરાવતું હોય, ૯૦%થી વધુ ઘર એકમો ખેતી સિવાયની પ્રવૃત્તિથી જોડાયેલ હોય. આમ અહીં શહેર કે શહેરીકરણ એટલે શહેરી વિસ્તારને પ્રાપ્ય સુવિધાઓના સંદર્ભમાં વાત કરવામાં આવી નથી. રાજ્યમાં શહેરીકરણનું પ્રમાણ અને સ્તર ખુબ જ ઝડપથી વધી રહ્યા છે. જે એક દષ્ટાંતરૂપ છે. જિલ્લામાં ૩૩.૦૫% શહેરી વસ્તી છે, જ્યારે રાજ્યની શહેરી વસ્તીનું પ્રમાણ ૪૨.૫૮% જેટલું છે.

જાતિ પ્રમાણ રહેઠાણનાં આધારે

Table 3.13

જાતિપ્રમાણનું રહેઠાણના આધારે રાજ્ય અને જિલ્લાની સરખામણી:

India/ Gujarat/ Districts	Gender Ratio (No. of Females per 1000 Males) 2001			Gender Ratio (No. of Females per 1000 Males) 2011		
	Total	Rural	Urban	Total	Rural	Urban
INDIA	933	946	900	940	947	926
Gujarat	920	945	880	918	947	880
Junagadh	955	961	939	952	953	951

Source: census India 2011

ઉપલબ્ધ ત્રણે જૂથોમાં શહેરી જાતિ પ્રમાણ દર હજારે પુરુષોએ ઓછી સ્ત્રીઓની સંખ્યાનું સુચન કરે છે. છેલ્લા દાયકામાં ભારતના શહેરી જુથના જાતિ પ્રમાણમાં ૨૩ બેઝીક પોઈન્ટ જેટલો સુધારો નોંધાયો છે. પરંતુ અહીં શહેરી વિસ્તાર એ ફક્ત વસ્તી ગણતરી અહેવાલની વ્યાખ્યાના આધારે શહેરી છે

નહિ કે પ્રાપ્ય સુવિધાઓના સંદર્ભમાં વળી, આ શહેરી વિસ્તારમાં ગર્ભમાં રહેલ બાળકની જાતિ તપાસવા માટેના પરીક્ષણ પ્રાપ્ય છે કે તેમ તે પ્રશ્ન છે. સમગ્ર રીતે જોતા શહેરી ગ્રામ્ય વિસ્તારના વિભાજનને તપાસતા જણાય છે કે અહીં જાતિ પ્રમાણમાં કોઈ તફાવત નોંધાયો નથી. રાજ્ય અહીં દેશમાં સૌથી વધુ નાના શહેરો અને શહેરો ધરાવતો રાજ્ય બનવા જઈ રહ્યો છે. વળી, વસ્તી ગીચતા વધી રહી છે ત્યારે જિલ્લા સાથેની સરખામણી, ગ્રામ્ય શહેરી વિભાજન વગેરેને ધ્યાનમાં લેતા જણાય છે કે જેણે ગર્ભમાં રહેલ સ્ત્રી બાળકને મારવા માટેની સુવિધા ઉપલબ્ધ છે. જિલ્લો પ્રમાણમાં ઓછા શહેરી કેન્દ્રો ધરાવતો હોવાને કારણે સ્ત્રી પુરુષ જાતિ પ્રમાણ તફાવત અહીં ફક્ત ૧૦ બેઝીક પોઈન્ટ જેટલો છે.

રહેઠાણનાં આધારે સાક્ષરતા

Table 3.14

સાક્ષરતા પ્રમાણનું રહેઠાણના આધારે વર્ગીકરણ

India/ Gujarat/ Districts	Literacy Rate (persons) 2001			Literacy Rate (persons) 2011		
	Total	Rural	Urban	Total	Rural	Urban
INDIA	64.83	58.74	79.92	74.04	68.91	84.98
Gujarat	69.14	61.29	81.84	79.31	73	87.58
Junagadh	67.78	63.67	77.57	76.88	73.77	83.13

Source: census India 2011

જૂનાગઢના ગ્રામ્ય વિસ્તારનો સાક્ષરતા પ્રમાણ રાજ્ય અને દેશની સરખામણીમાં વધુ સારી સ્થિતિનું સુચન કરે છે. ગ્રામ્ય ગુજરાતનો સાક્ષરતા દર ૭૩.૧૧%, જ્યારે ગ્રામ્ય જૂનાગઢનો ૭૩% છે. શહેરી વિસ્તારમાં જૂનાગઢ રાજ્યની સરખામણીમાં પાછળ અહીં આ પ્રમાણ અનુક્રમે ૮૩.૧૩% અને ૮૭.૫૮% જેટલું જોવા મળે છે. વળી જિલ્લો દેશની સરેરાશ કરતા પણ શહેરી સાક્ષરતા પ્રમાણમાં પાછળ જોવા મળ્યો હતો. અહીં શહેરી શિક્ષિત યુવાનોનું રોજગારી માટે અન્ય જિલ્લાઓમાં થતું સ્થળાંતર ઓછી આર્થિક તકોને ધ્યાનમાં લઈને વધુ આર્થિક ઓધોગિક વિકાસની જરૂરિયાત પર ભાર મુકે છે.

બાળ વસ્તી-રહેઠાણનાં આધારે

Table 3.15

દાયકામાં થયેલ વૃદ્ધિના આધારે બાળ વસ્તીનું રહેઠાણના આધારે વર્ગીકરણ

India/ Gujarat/ Districts	Percentage Decadal Growth Child Population 0 6 years(Persons) 2001-2011
------------------------------	---

	Total	Rural	Urban
INDIA	-3.08	-7.04	10.32
Gujarat	-0.51	-8.06	15.18
Junagadh	-18.47	-23.98	-2.85

Source: census India 2011 & 2001

બાળ વસ્તીના પ્રમાણમાં થતો ઘટાડો પર આધારિત વૃદ્ધિદર પ્રજનન દરનું સુચન કરે છે. વળી, રહેઠાણને આધારે ગ્રામ્ય શહેરી વિસ્તારમાં બાળ વસ્તી વૃદ્ધિનું પ્રમાણ શહેરી વિસ્તારના બાળકનું સ્થળાંતર સૂચવે છે, શહેરી વિસ્તારના બાળ વસ્તી વૃદ્ધિનું પ્રમાણ દેશ માટે હકારાત્મક છે, જ્યારે રાજ્ય અને જીલ્લામાં તે પ્રમાણમાં થોડો નકારાત્મક વૃદ્ધિદર સૂચવે છે, ગ્રામ્ય વિસ્તારનો બાળ વસ્તી વૃદ્ધિદર ગુજરાત અને ભારત માટે નકારાત્મક છે. કોષ્ટક ૩.૫માં આંકડાઓ દર્શાવે છે કે જિલ્લો હજી પ્રમાણમાં પરમ્પરાગત ગ્રામ્ય અર્થતંત્ર, મર્યાદીત આર્થિક શૈક્ષણિક અને આરોગ્ય વિષયક સુવિધાઓ ધરાવે છે. વળી આ જ બાબતને હકારાત્મક પાસું એ છે કે પ્રાથમિક કક્ષાના વિકાસ માટે અહીં મોટી તક રહેલી છે, તેમાં પણ ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં ખુબ તક રહેલી છે. શહેરી વિસ્તારના યુવાનો અને શહેરી માળખાકીય સુવિધાઓના વિકાસ માટે ઓધોગિક કે અન્ય દ્વિતીય કક્ષાના ક્ષેત્રનો વિકાસ થવો જરૂરી છે. સામાન્ય જાગૃતતાના સંદર્ભમાં પ્રજનન દર પર નિયંત્રણ મેળવવા માટેના પ્રયત્નો સમગ્ર રાજ્ય અને દેશની સરખામણીમાં પ્રમાણમાં સારી સ્થિતિનું સુચન કરે છે.

(૧૭)૦-૬ વય જુથ પ્રમાણ રહેઠાણનાં આધારે

Table 3.16

૦-૬ વર્ષની વયજુથમાં રહેલ વસ્તીની સરખામણી રહેઠાણ ના આધારે

India /Gujarat /Districts	Percentage of Child Population in Age Group 0-6 Years 2001 (Persons)			Percentage of Child Population in Age Group 0-6 Years 2011 (Persons)		
	Total	Rural	Urban	Total	Rural	Urban
INDIA	15.93	17.03	13.05	13.12	14.11	10.93
Gujarat	14.87	16.02	12.92	12.41	13.49	10.96
Junagadh	15.1	15.74	13.54	10.99	11.32	10.32

Source: census India 2011

કુલ વસ્તીમાં બાળકોની વસ્તીનું પ્રમાણ જિલ્લા, રાજ્ય અને દેશમાં ઘટતું ગયું છે. ૦-૬ વર્ષના વયજૂથમાં જિલ્લાની, ગ્રામ્ય અને સરકારી એમ ત્રણે જૂથોમાં રાજ્યની સરખામણીમાં આ પ્રમાણ ઘટતું જોવા મળ્યું છે. રાજ્ય દેશની સરખામણીમાં આ નિર્દેશકના સંદર્ભમાં સારી સ્થિતિ દર્શાવે છે પરંતુ જિલ્લો કુલ વસ્તીમાં બાળકોની વસ્તીના પ્રમાણમાં ઓછો હિસ્સો ધરાવે છે. ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં બાળ જુથમાં વસ્તીના પ્રમાણમાં થયેલ (શહેરી વિસ્તારની સરખામણીમાં) વધારો ત્રણે જુથમાં થયેલ વધારો સૂચવે છે કે અહીં ગર્ભ નિરોધકો, બાળ આરોગ્ય માટેની સુવિધાઓ અને શહેરી વિસ્તારની સરખામણીમાં ઓછી જાગૃતિના કારણે વધુ જોવા મળે છે. ૦-૬ વર્ષની વયજુથના બાળકોનું વધુ જોવા મળે છે. ૦-૬ વર્ષની વય જુથના બાળકોનું કુલ વસ્તીમાં પ્રમાણ એ પ્રજનન દરમાં વધારા કે ઘટાડાનું સુચન કરે છે. જિલ્લો આ સંદર્ભમાં વિકસિત અર્થતંત્રની ખુબ નજીકની સ્થિતિનું સુચન કરે છે જેનું કારણ આર્થિક પ્રવૃત્તિઓની ઉપલબ્ધતા છે.

કચ્છના ગ્રામ્ય જીવનમાં ભૂકંપ બાદના ઔદ્યોગીકરણને પગલે આવેલુ સામાજિક પરિવર્તન

4

ડો. જીજ્ઞેષ બી. તાળા,
એમ.એસ.ડબલ્યુ, પીએચ.ડી
આસી. પ્રોફેસર
સમાજકાર્ય વિભાગ, કચ્છ યુનિ.
ભુજ.

ભારત દેશના જુદા જુદા વિસ્તારો પૈકી ૪૫,૬૫૨ કિલોમીટર વિસ્તાર સાથે કચ્છ પ્રદેશ ભારતનો બીજા નંબરનો સૌથી વિશાળ જિલ્લો છે, ગુજરાત રાજ્યની ઉત્તર પશ્ચિમે આવેલ આ પ્રદેશ મૂળભૂત રીતે ટાપુ હતો, પરંતુ ધીમે-ધીમે જિલ્લાની બન્ને બાજુ રણપ્રદેશમાં ફેરવાયેલ છે. એકંદરે આ પ્રદેશ ઉજ્જળ અને ખડકાળ છે, કચ્છના રણ વિસ્તારના બે ભાગ પડે છે મોટુરણ ૧૫,૫૦૦ કિલોમીટરનું છે, જે પૂર્વથી પશ્ચિમ તરફ પથરાયેલું છે અને નાનુરણ ૫૧૦૦ કિલોમીટરનું છે જે ઉત્તરથી દક્ષિણ તરફ જાય છે, કચ્છની દક્ષિણે અને દક્ષિણ પશ્ચિમે કચ્છનો અખાત અને અરબી સમુદ્ર આવેલો છે, જ્યારે જિલ્લાની ઉત્તર-પૂર્વ સરહદનો પ્રારંભ રાજસ્થાનના થાર રણથી થાય છે.

ગુજરાતમાં ૨૬ જાન્યુઆરી ૨૦૦૧ માં આવેલ વિનાશક ધરતીકંપની સૌથી વ્યાપક અસર કચ્છ જિલ્લામાં થવા પામી છે. કચ્છ જિલ્લામાં નવુ મુડી રોકાણ થાય તો જ નવી રોજગારીની તકો ઉભી થઈ શકે જેથી આર્થિક વાતાવરણને ચેતનવંતુ બનાવવા અને ઉદ્યોગોને આકર્ષવાના હેતુથી કેન્દ્ર તેમજ રાજ્ય સરકારે કટીબધ્ધતા દર્શાવી, કેન્દ્ર સરકારે નવા ઔદ્યોગીક એકમોને પાંચ વર્ષ માટે આબકારી જકાત મુક્તિ આપવાની જોગવાઈ કરી અને રાજ્ય સરકારે પ્રોત્સાહન યોજના જાહેર કરી જેની મુદત તા.૩૧/૧૨/૦૫ સુધી લંબાવવામાં આવેલ અને પાઈપલાઈન કેસોમાં તા.૩૧/૧૨/૦૭ સુધીમાં ઉત્પદનમાં જનાર એકમોને લાભ આપવાનું નક્કી કરેલ.

કચ્છ જિલ્લામાં ઔદ્યોગીક મૂડી રોકાણ માટે ખૂબ જ સારો પ્રતિસાદ જોવા મળ્યો છે. ભૂકંપ બાદ મધ્યમ અને મોટા કદના ૬૩ પ્રોજેક્ટો ઉત્પાદનમાં ગયા છે. જેમાં કુલ ૨૨૭૪ કરોડનું મૂડી રોકાણ થયેલ છે. ઉપરાંત ૩૪૯ પ્રોજેક્ટ અમલીકરણના વિવિધ તબક્કે છે. જેમાં કુલ મૂડી રોકાણ રૂા. ૧૫,૮૮૪ કરોડનું છે. લઘુઉદ્યોગો સાથે કચ્છમાં કુલ ૮૪૭ પ્રોજેક્ટો કુલ રૂા. ૨૨,૮૭૨ કરોડના મૂડી રોકાણ સાથે આવેલા છે. રાજ્યના એક બે જિલ્લા બાદ કરતા આટલું મૂડી રોકાણ અન્ય કોઈ પણ જિલ્લામાં થયેલ નથી.

આમ, વિશાળ પ્રમાણમાં ઉદ્યોગો અને મૂડી રોકાણના કારણે કચ્છ એક ઉદ્યોગધામ બન્યું છે. આ પરિસ્થિતિના કારણે એક તો માનવ મહેરામણ ભેગો થયો છે અને બીજી બાજુ કચ્છની પરંપરાગત જમીનો કે જે ખેતી કામ અને પશુપાલન વગેરે માટે ઉપયોગમાં લેવાતી તે જમીનો વેચીને ખેડૂતો અન્ય વ્યવસાય તરફ વળ્યા છે. આ તબક્કે કચ્છના લોકોની જીવન શૈલીમાં પરિવર્તન થવા સંભવ છે. સંશોધકે હાથ ધરેલા એક સામાન્ય સર્વે મુજબ મિશ્ર લોકાલીટીના કારણે ગાંધીધામ, આદીપુર, અંજાર જેવા શહેરો મોંઘાદાટ બન્યા છે. જ્યારે બીજી તરફ અંજાર, ભુજ, મુન્દ્રા અને ભચાઉ તાલુકાના ખેડૂતો પોતાની જમીનો આવા ઉદ્યોગોને વેચીને દારૂ જુગારના અવળા માર્ગે ચડી ગયેલ જોવા મળે છે.

કચ્છમાં કચ્છીઓ ઉપરાંત ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાત બહારથી આવતી હિન્દીભાષી પ્રજા વગેરે એક સાથે રહેતા થયા છે આથી પણ કચ્છની પરંપરાગત જીવનશૈલીમાં પરિવર્તન આવવા સંભવ છે.

કચ્છના સમાજ જીવન અંગે ૪૦૦ ઉત્તરદાતાઓનો અભ્યાસ કરતા અહીં સંશોધકને ભુકંપબાદના સમયમાં ઉદ્યોગો આવવાના કારણે જે પરિવર્તન જોવા મળ્યું તે જોઈએ તો....

કુટુંબનું સ્વરૂપ બદલાય એટલે કે સંયુક્તતામાંથી વિભક્તતા થાય તે ઔદ્યોગીકરણના વધતા વેગને સ્પષ્ટ ટેકો આપે છે. કારણકે કચ્છમાં ઔદ્યોગીકરણ સીવાય કોઈ એવા મોટા સ્ત્રોતની કે જેના કારણે લોકો સ્થળાંતર કરે અને સંયુક્ત કુટુંબો વિભક્તતામાં પરીણમે. અહિં એકત્રીત માહિતીના સંદર્ભે પણ આજ ચિત્ર જોવા મળ્યું હતું ભુકંપ પહેલા કુલ ૮૨.૫% કુટુંબો સંયુક્ત રીતે રહેતા હતા જે પ્રમાણ પ્રવર્તમાન સમયમાં ઘટીને ૫૦.૫% નું થયું છે. જ્યારે વિભક્ત કુટુંબમાં રહેનારાનું પ્રમાણ પહેલા ૧૭.૫% હતું જે વધીને ૪૯.૫% નું થયું હતું.

દિકરા—દિકરી વચ્ચે રખાતો સામાજિક ભેદ એ એક મોટું દુષણ છે. આ સંદર્ભે કચ્છ જિલ્લામાં ભુકંપ પહેલા અને ભુકંપ પછી આ ચિત્ર થોડું બદલાયું છે. પહેલા ૧૨.૨૫% ઘરોમાં આ રીતે સામાજિક ભેદ રાખવામાં આવતો હતો જે હાલમાં ઘટીને ૬% નો થયો છે. જે કચ્છમાં સામાજિક પરિવર્તન ધીમાં સ્વરૂપે આકાર લઈ રહ્યું છે એમ દર્શાવે છે.

દિકરી માટે પાત્ર પસંદગી અતી મહત્વની બાબત ગણાય છે અને વિવિધ પાત્રની પસંદગી વખતે દરેક પરીવારના ધોરણો અલગ—અલગ હોય છે અહીં કચ્છના ચારેય તાલુકામાં પણ આવું જ જોવા મળ્યું છે. એકત્રીત માહિતીના કુલ ઉત્તરદાતાઓ પૈકી ૫૬.૨૫% કુટુંબો સામાજિક સ્થિતિ ધ્યાનમાં રાખી દિકરી માટે વર પસંદ કરે છે. જ્યારે બાહ્ય દેખાવના આધારે થતી પાત્ર પસંદગીનું પ્રમાણ માત્ર ૩.૨૫% નું છે. એટલેકે હાલ પણ કચ્છના ગામડાઓમાં દિકરી માટે પાત્ર પસંદગી વખતે સામેના પક્ષની સામાજિક સ્થિતિ જોવામાં આવે છે, બાહ્ય દેખાવ જેવી બાબતોને અવકાશ નથી. સાથે સાથે નોકરી, આર્થિક સ્થિતિ તેમજ ધંધાને ધ્યાનમાં રાખી પાત્ર પસંદ કરનાર કુટુંબો પણ અનુક્રમે ૩૦.૭૫%, ૪૦.૨૫%, ૩૭.૨૫% જેટલા છે. અહીં ઘણા પરીવારો એક કરતા વધારે બાબતોને પ્રાધાન્ય આપતા જોવા મળ્યા છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિ અને પરંપરા મુજબ જીવનસાથીની પસંદગી કુટુંબના વડીલો જ કરતા આવ્યા છે. અહીં આ સંદર્ભે પુછાયેલા પ્રશ્નના સંદર્ભમાં આવું જ પરીણામ જોવા મળ્યું હતું. ભુકંપ પહેલા મોટા—ભાગના પરીવારોમાં જીવનસાથી પસંદગી વડીલો (૩૨.૫૦% દાદા—દાદી અને ૫૬.૫૦% માતા—પિતા) કરતા હતા જે ચિત્ર ભુકંપ બાદ બદલાયેલું જણાય છે. ભુકંપબાદ વડીલોમાં પણ દાદા—દાદી દ્વારા જીવનસાથીની પસંદગીનું પ્રમાણ ઘટ્યું છે (હાલ ૬%). જ્યારે માતા—પિતા દ્વારા જીવન સાથીની પસંદગીનું પ્રમાણ વધ્યું છે (૭૮.૭૫%) અને સંતાન પોતેજ જીવનસાથી પસંદગી કરતા હોય તે બાબતે ચિત્ર ભુકંપ બાદ થોડું બદલાયું છે (પહેલા ૧.૭૫%, હાલ ૧૧.૭૫%). તેથી કહી શકાય કે સંતાનો દ્વારા પરીવારમાં માતા—પિતાને મહત્વ આપવાનું નહીવત બન્યું છે અને હવે પોતાના જીવન સાથીની પસંદગી બાબતે સંતાનો પોતાનો નિર્ણય લેવા માટે પણ વિચારવા લાગ્યા છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં દરેક પરીવારોમાં સામાજિક કાર્યો મહત્વ ધરાવે છે. આવા સામાજિક કાર્યો વખતે સ્ત્રીઓની સંમતી હોય અથવા આવા પ્રસંગો વખતે તેમની સલાહ લેવામાં આવતી હોય તે જરૂરી છે. અહીં પ્રાપ્ય વિગતો અનુસાર આ બાબતમાં આંશિક પરિવર્તન જોવા મળ્યું છે. ભુકંપ પહેલા આવા સામાજિક કાર્યોમાં સ્ત્રીઓની સંમતી લેવામાં આવતી હોય તેવા ૩૫% કુટુંબો હતા. જે પ્રમાણ હાલમાં વધીને ૩૯.૭૫% થયું છે. આમ કુટુંબમાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન થોડા પ્રમાણમાં વધ્યું હોય તેવું જોવા મળે છે. જે એ વાત દર્શાવે છે કે સ્ત્રી સશક્તિકરણના ક્ષેત્રમાં હજુ ઘણું કાર્ય કરવાનું બાકી છે.

જીવનમાં લગ્નનું સ્થાન મહત્વનું છે. શાસ્ત્રોમાં લગ્નને ૧૬ સંસ્કાર પૈકી એક સંસ્કાર ગણવામાં આવે છે. લગ્ન માટે ઉંમર યોગ્ય હોય તે પણ જરૂરી છે. ભારત સરકાર પણ ૧૮ વર્ષથી નીચેની ઉંમરે થતા લગ્નોને બાળલગ્ન ગણે છે. અહીં આજ સંદર્ભે ભુકંપ પહેલા અને હાલમાં આવેલ પરીવર્તનના સંદર્ભે ઘણો તફાવત જોવા મળ્યો છે. જે અંતર્ગત ૧૮ વર્ષથી નીચેના બાળકોના થતા લગ્નોમાં ખાસ પરીવર્તન જણાયુ છે (પહેલા ૨૧% હવે ૬.૨૫%). ઉપરાંત ૧૮ થી ૨૧ વર્ષની વચ્ચે થતા લગ્નોમાં આ પ્રમાણ ભુકંપ પહેલા અને હાલ સરખુ જોવા મળ્યુ છે. જ્યારે ૨૨ થી ૨૫ વર્ષે થતા લગ્નોમાં પણ પહેલા કરતા વધારો જોવા મળ્યો છે (પહેલા ૨૧.૨૫% હાલના ૩૬.૨૫%), પરંતુ ૨૬ થી ૩૦ વર્ષે થતા લગ્નોના પ્રમાણમાં ખાસ ફેરફાર જોવા મળ્યો નથી. અહીં ભુકંપ પહેલા અને હાલ પણ ઓછા પ્રમાણમાં પરંતુ થાય છે તે બાળ લગ્નના પ્રમાણની પાછળ અમુક જ્ઞાતિઓના જ્ઞાતિગત રીત-રીવાજ જવાબદાર છે. જેમ કે આહિર જ્ઞાતિમાં નાની ઉંમરે લગ્નો થાય છે.

સંતાનોના લગ્નો માટે સ્થળની પસંદગી પણ જીવનશૈલીનો એક ભાગ છે, કારણકે લગ્ન ઘર આંગણે થાય કે સમાજવાડી અથવા મેરેજ-હોલમાં તેના આધારે જે તે વ્યક્તિઓનો સમાજમાં માનમોભો હોય છે. અહીં આ પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરમાં ભુકંપ પહેલા અને ભુકંપ બાદ સંતાનોના લગ્ન માટે સ્થળ પસંદગીનું ચિત્ર બદલાયુ છે ઘરઆંગણે યોજાતા લગ્નનું પ્રમાણ ઘટ્યુ છે(પહેલા ૮૪.૫% હાલમાં ૬૮.૫૦%) જ્યારે સમાજવાડીમાં થતા લગ્નોનું પ્રમાણ વધ્યુ છે (પહેલા ૧૩.૭૫% હાલમાં ૨૮%) મંદિરમાં થતા લગ્નોમાં બહુ ફર્ક પડ્યો નથી. જ્યારે ભુકંપ પહેલા મેરેજ હોલમાં લગ્નો જવલ્લે જ થતા હતા. જે સામે હાલમાં ૧% લોકો મેરેજ હોલમાં લગ્ન કરવાને પ્રાધાન્ય આપવા લાગ્યા છે. આમ, એ કહી શકાય કે ભુકંપબાદ લગ્નના સ્થળ બાબતે લોકોની વિચારધારા બદલાઈ છે. જેના મુળભુત કારણોમાં ભુકંપબાદ નવી બનેલી સમાજ વાડી ઉપરાંત આધુનિક સુવિધાઓ સાથેની મેરેજ વાડીઓ છે. જે લોકોને લગ્નના સ્થળ બાબતે વધુ પસંદગી પુરી પાડે છે.

પ્રસંગોપાત જ્ઞાતિના લોકોને આમંત્રણ આપવુ જરૂરી છે. જ્ઞાતિનાલોકોને આમંત્રણ આપવાના સંદર્ભે મોટાભાગના ઉત્તરદાતાઓ સહમત છે (૪૯.૭૫%) જ્યારે ઘણાખરા ઉત્તરદાતાઓ જરૂર જણાય તો આમંત્રણ આપવુ એવુ માનવાવાળા છે (૩૦.૨૫%) બહુજ ઓછા ઉત્તરદાતાઓ એવુ માને છે કે જ્ઞાતિજનોને આમંત્રણ જુજ પ્રસંગોમાં જ આપવુ જોઈએ અને ક્યારેય આમંત્રણ આપતા નથી તેવા ઉત્તરદાતા નહીવત છે (૨%) પ્રસંગોપાત આમંત્રણ આપનારા ઉત્તરદાતાઓમાં ભુજ તાલુકાના ઉત્તરદાતાઓ મોખરે છે (૬૬%), જ્યારે આમંત્રણ આપવુ જ નહી તેવા મત ધરાવતા ઉત્તરદાતાઓ ભચાઉ તાલુકામાં વધુ પ્રમાણમાં છે (૫%).

બાળલગ્નએ સામાજિક દુષણ છે. જે પરીવારોમાં આ પ્રકારના લગ્નો થાય છે તે પરીવારોમાં શૈક્ષણિક રીતે બાળક નબળું પણ રહી જવા સંભવ છે. અહીં બાળલગ્ન અંગેની સચોટ વિગત મેળવવી પણ મુશ્કેલભરી છે. છતા સંશોધકે પ્રયત્ન કરીને પ્રશ્નને અલગ રીતથી પુછીને આ માહિતી એકત્રિત કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. ભુકંપ પહેલા અને વર્તમાન સમયમાં બાળલગ્નના પ્રમાણમાં થોડુ પરિવર્તન જણાય છે. ભુકંપ પહેલા ૨૦.૨૫% કુટુંબોમાં બાળલગ્ન થતા હતા જે હાલમાં ૬.૨૫% કુટુંબોમાં બાળલગ્ન થાય છે અહીં આ પરીવર્તન આવવા પાછળના મુખ્ય કારણોમાં શૈક્ષણિક સુવિધાઓમાં થયેલ વધારો અને લોકોની માન્યતામાં આવેલુ પરીવર્તન જવાબદાર ગણાય છે. બાળકના જો લગ્ન કરીશુ તો અભ્યાસ કરશે નહી અને સારો અભ્યાસ નહી કરેતો ઉદ્યોગોમાં સારા પગારે નોકરી મળશે નહી આમ ભુકંપ પછી બાળલગ્નું પ્રમાણ એકંદરે ઘટી રહ્યુ છે.

ધુંધટ-લાજ પ્રથા જીવનશૈલીનો એક ભાગ છે. પરંતુ આ પ્રથા અસ્તિત્વમાં આવવા પાછળ અમુક કારણો જવાબદાર હતા જે કારણો જ હાલમાં જોવા મળતા નથી. જેમકે ભારતમાં રાજશાહી વખતે રાજા-મહારાજાઓની કુદ્રષ્ટિ કે મુસ્લિમ રાજાઓના અત્યાચારી વલણો વગેરે. પરંતુ વર્તમાન સમયમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ વધતા આ બાબતે પણ ધીમુ છતાં પરીવર્તનતો જોવા મળ્યું છે કારણ કે ભુકંપ પહેલા કુલ ૪૧.૭૫% કુટુંબો આ પ્રથામાં ખુબ જ માનતા હતા. જે પ્રમાણ હાલમાં ઘટીને ૨૬.૭૫% થયું છે આમ સંશોધકની એ ઉપકલ્પનાકે ભુકંપ બાદ સામાજિક પરીવર્તન ધીમા સ્વરૂપે આકાર લઈ રહ્યું છે તે અહીં યથાર્થ ઠરે છે.

દહેજ એક સામાજિક દુષણ છે. આ અંગેની જાણકારી મેળવવી ખુબજ મુશ્કેલ છે કારણકે ઉત્તરદાતાઓના કુટુંબમાં જો દહેજ લેવાતું હોય તો પણ તેઓ સરળતાથી સ્વીકારતા નથી. આમ છતાં સંશોધકે અહીં કરેલા પ્રયત્નોમાં નીચે પ્રમાણેની વિગતો જોવા મળી કે ભુકંપ પહેલા સર્વેક્ષણકૃત ઘરોમાંથી કુલ (૩૦.૫%) ઘરોમાં દહેજ લેવાતું હતું જ્યારે હાલમાં (૨૮.૫%) ઘરોમાં સીધી કે આડકતરી રીતે દહેજ લેવાય છે. દહેજ લેવાની બાબતે અગ્રેસર મુન્દ્રા તાલુકાના પરીવારો આવે છે. જેના કારણોમાં ત્યાંના જ્ઞાતિગત રીતરીવાજો જવાબદાર પરીબળ હોવાનું જણાય છે. છતાંપણ સમાજમાંથી આ દહેજ નામનું દુષણ દુર થાય તે જરૂરી છે.

વિધ્વા સ્ત્રીઓના પુનઃ લગ્ન થાય તે સારી બાબત ગણાય. અહીં આ પ્રશ્નના સંદર્ભે મોટાભાગના ઉત્તરદાતાઓના કુટુંબમાં પુનઃ લગ્ન થાય છે (૫૬%) પરંતુ વર્તમાન સમય જોતા આ પ્રમાણ ઘણું નીચું કહેવાય.

ગ્રામ્ય જીવનમાં આવેલ સામાજિક પરીવર્તનના અનુસંધાને સુચનો

► નીતી વિષયક સુચનો:

કુદરતી આપદા પશ્ચાત્તના લોક જીવનના તાણાવાણાઓને સંશોધનાત્મક અભિગમથી સંકોરવાના પ્રયત્નો સતત થતા રહ્યા છે. કચ્છમાં આવેલા ભયાવહ ભુકંપને આજે એક દાયકો વિતી ચુક્યો છે. સાપ્રંતકાળમાં વિજાણુ યુગની આક્રમકતાએ વિકાસની પરીપાટીમાં ઝડપથી ફેરફારો આણ્યા છે. આ ઝડપી ફેરફારો લોક જીવનનું અવિભાજ્ય અંગ બનેલ છે ત્યારે સહજ સ્વીકૃત હકીકત કે સર્વ સામાન્ય નિયમ એ છે કે સામાજિક પરિવર્તન હંમેશા સર્વતોમુખી ઈચ્છીત પરિણામો જ લાવે છે તેવું નથી.

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં શક્ય તેટલા જીણવટ ભર્યા અવલોકનોના સંદર્ભમાં એવું ફલીત થાય છે કે ભુકંપ પશ્ચાત્ત લોક જીવનમાં ખાસ કરીને સામાજિક જીવનશૈલીમાં જે પરિવર્તનો આવ્યા છે તેની વિધાયક અને નકારાત્મક બાહ્યતા બંને સ્પષ્ટ પણે જોવા મળેલ છે. સામાજિક અને સર્વાંગી વિકાસ પરિવર્તન માટે પુષ્ટ હોય અને પરિવર્તન વિકાસને પ્રોત્સાહક હોય તે પ્રકારની પારસ્પરીક અસરો લાવવા માટે સહેતુક પ્રયાસો આવશ્યક છે આ પ્રયાસોના સમુહને નીતિ વિષયક અભિગમ સ્વરૂપે સાકાર કરવામાં આવે તો 'ભુકંપ પછીનું સામાજિક પરિવર્તન' એક 'છુપા આશીષ' સમાન બની રહે. આ સંદર્ભમાં નીતિ વિષયક સુચનો વિવિધ વર્ગ સંદર્ભે રજૂ કરવામાં આવેલ છે.

૧. શાસકીય નીતિ અંગે:

લોકશાહીમાં કુદરતી આપદા પશ્ચાત્તનું સામાજિક વ્યવસ્થાપન એ કલ્યાણલક્ષી શાસન માટે મોટો પડકાર છે. પ્રસ્તુત સંશોધન અભ્યાસમાં જોવા મળેલ ચિત્રના સંદર્ભમાં શાસકીય ભુમિકામાં વધુ વિધાયક અને વૈજ્ઞાનિક અભિગમની આવશ્યકતા છે. ખાસ કરીને સામાજિક જીવનશૈલીમાં આવતા પરિવર્તનો ચક્રાકારી પરિવર્તનો આણે છે. જેના પરિણામે વ્યવસ્થાકીય પ્રશ્નો પરોક્ષ રૂપે ઉભા થાય છે. ખાસ કરીને ભૌતિક માંગમાં આવતા પરિવર્તનો નિયમનતંત્રના

પરિવર્તનોની અપેક્ષા રાખે છે. જેમકે બાંધકામ અંગેના નિયમનો, માર્ગ વ્યવહાર અંગેના નિયમનો, વાહન ચાલકો અંગેના નિયમનો. જો પરિવર્તન બાદની સામાજિક જીવનશૈલી સાથે નિયમનતંત્રની સાનુકુળતા ઉભી ન થાય તો સંઘર્ષાત્મક, અવરોધાત્મક વલણો આકાર પામે છે. આથી જીવનશૈલીમાં હિતકારી, લાંબાગાળાના પરિવર્તનોને ધ્યાનમાં લઈ વ્યવસ્થા તંત્રએ તદ્દનુરૂપ આવાસ અંગેના નીતિ નિયમો, આર.ટી.ઓ. પરમીટ લાયસન્સ અંગેના નીતિ નિયમો, વ્યાપારી ચિજ વસ્તુઓના નીતિ નિયમોમાં ફેરફાર સત્વરે કરવા જરૂરી છે. જેથી સામાજિક પરિવર્તનોનો સ્થિરતાદાયિ પ્રભાવ વધારી શકાય.

૨. બિનસરકારી સંગઠનો:

જીવનશૈલીમાં આવતા પરિવર્તનો પરંપરાગત સામાજિક માળખાને, વ્યવસ્થાને પણ પડકારે છે. નવીન જીવનશૈલી ખાસ કરીને આંતરિક અને બાહ્ય બંને રીતે કૌટુંબિક જીવનને સામાજિક માળખા સાથે વિસંવાદી બનાવે છે. આ પરિસ્થિતિમાં બિનસરકારી સંગઠનોએ વિધાયક પહેલ કરવાની આવશ્યકતા છે. આજે પરિવર્તનશીલ જીવનશૈલીના પાસાઓ એકંદરે સહજ ગણાય છે. પરંતુ પરંપરાગત માનસને વિક્ષુબ્ધ કરે છે.દા.ત. વસ્ત્ર પહેરવેશમાં ફેરફારો અંગે એકંદરે સમાજનું વલણ, લગ્ન/મોજશોખમાં જોવા મળતા સાંકેતિક પરિવર્તનોના સંદર્ભમાં એકંદરે સમાજનું વલણ. આ બધા જ પાસાઓ સંદર્ભે બિનસરકારી સંગઠનો પાસે કસાયેલા કાર્યકરોનો વર્ગ છે જે 'ઘરોબો' પણ ધરાવે છે તેથી આ સંગઠનો તેમની આ મુડીનો વિનીયોગ સામાજિક જાગૃતિ માટે કરે અને સેતુરૂપ ભુમિકા ભજવે તે આજની વિશેષ માંગ છે.

બિનસરકારી સંગઠનો પરંપરાગત કલ્યાણલક્ષી કાર્યક્રમોમાં તેમની યથાશક્તિ સુયોગ્ય રીતે ખર્ચે છે પરંતુ માળખાકીય રીતે સંભવતઃ તેમના કાર્યક્ષેત્ર બહારના આ તત્વ માટે થોડી ઉદાસિનતા જોવા મળે છે. તો જરૂર જણાયે કાર્યક્ષેત્રમાં બંધારણીય ફેરફારો કરીને પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ સ્વરૂપે સામાજિક જાગૃતિના અભિયાનને 'વિકાસલક્ષી' કાર્યક્રમોના અંગ રૂપે સ્થાન આપે તે અપેક્ષિત છે.

૩. વિસ્તરણ સેવા સંસ્થા/શિક્ષણ સંસ્થાઓ માટે:

કચ્છ પ્રદેશને ધ્યાનમાં લઈને જોવા જઈએ તો ભુકંપ પશ્ચાત્તના પરિવર્તનોને મિશ્ર આવકાર મળ્યો છે. કેટલાક આવશ્યક પરિવર્તનોમાં ગતિશિલતાનો ઓછો સંચાર જોવા મળે છે. અહીં જો યુનિવર્સિટી તેના ગતાનુગતિક માળખાથી બહાર આવીને કોલેજો સાથે, સામાજિક સંસ્થાઓ સાથે જોડાણનો ઉદાર-વિધાયક અભિગમ અપનાવે તો સામાજિક પરિવર્તનોની નકારાત્મક બાહ્યતાને ઓછી કરી શકાય અને અથવા હકારાત્મક બાહ્યતાને વેગ આપી શકાય દા.ત. જીવનશૈલીમાં આવતા પરિવર્તનોથી 'સહશિક્ષણ'ને વેગ મળે છે. 'સહશિક્ષણ' સ્વયં કેટલાક ફેરફારો લાવે છે. જે અનુસંધાને જો વિસ્તરણ સેવાઓ થકી આ પ્રવાહોને સંકોરી શકાય તો સહશિક્ષણની નકારાત્મક બાહ્યતા જે યુવા માનસ માટે સહજ છે તેને મર્યાદિત કરી શકાય. આ માટે કચ્છ યુનિવર્સિટીએ 'જેન્ડર સ્ટડીઝ', 'ગ્રામિણ સંચાલન' જેવા અભ્યાસક્રમોને પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ સ્વરૂપે પ્રાધાન્ય આપવું જોઈએ. ધીમી ગતીએ આવતા શહેરીકરણથી બે દ્રુવોની અસમાનતા વધે છે. જે સંદર્ભમાં આ પ્રકારના અભ્યાસક્રમો કે અન્ય ઉપક્રમો પ્રયોજી શકાય.

૪. સ્થાનિક સ્વરાજ્યતંત્ર:

કચ્છ જિલ્લામાં ભૌતિક અંતર હંમેશને માટેનો પ્રશ્ન છે તેથી અસરકારક સ્થાનિક સ્વરાજ્ય તંત્રનો ઈચ્છિત વિધાયક પ્રભાવ જીવનશૈલીમાં આવતા પરિવર્તનોને પથ્ય અને રોચક બનાવી શકે છે. ખાસ કરીને સ્થાનિક સ્વરાજ્ય તંત્ર જેટલું પ્રગમનશીલ હશે, જેટલું વિધાયક હશે તેટલા અંશે 'જન જીવન' ઉપર તે પ્રભાવી બની રહેશે. વાસ્તવમાં સામાજિક

જીવનશૈલીમાં આવતા પરિવર્તનો સ્થાનિક સ્વરાજ્ય તંત્ર માટે 'અવસર' છે. મર્યાદિત સાધનો ધરાવતા સ્થાનિક સ્વરાજ્ય તંત્રએ 'ઉત્સવો' ના માનસને 'પુષ્ટી' આપીને તેનો 'સાધન' તરીકે ઉપયોગ કરવામાં પહેલ કરવી જોઈએ. સર્વતોમુખી વિકાસ માટે નાણા શક્તિ મહત્વનું ચાલક બળ છે. લોકોની ભૌતિક તથા સામાજિક વિકાસ માટેની વધતી જતી ભુખ વિકાસ માટેની તક છે. તેને સંતોષવાથી 'સાધન' વૃદ્ધિ થશે.

સંદર્ભ :-

૧. પ્રા.કે.વી. ઓઝા, એશીયાઈ રંગમય— રાષ્ટ્રોની ગરીબી અંગેનું એક અન્વેષણ, યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિમાર્ણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય.
૨. જીવનમાં શું ખૂટે છે?, શ્રી વિઠ્ઠલદાસ સી. મહેતા, સદ્વિચાર દર્શન ટ્રસ્ટ, વિમલજ્યોતિ— મુંબઈ
૩. ડો. મધુભાઈ કોઠારી, લાજવાબ લાઈફ-સ્ટાઈલ, શબ્દલોક પ્રકાશન
૪. ભારતીયોનું આદર્શ જીવન, શ્રી વલ્લભદાસ જે. જવેરી, સદ્વિચાર દર્શન ટ્રસ્ટ, વિમલ જ્યોતિ, મુંબઈ
૫. કચ્છ તારી અસ્મીતા, કચ્છમીત્ર વિશેષ પ્રકાશન
૬. કચ્છ મિત્ર વિશેષાંક — ૬૦ વર્ષના સંભારણા, કચ્છ મિત્ર

रश्मिरथी में व्यक्त सामाजिक चेतना

मेरिया दमयंती जीवराज

एम.फिल ,बी.एड.

प्राथमिक शिक्षक |

5

साहित्यकार समाज का द्रष्टा और सृष्टा दोनों ही होता है | वह वर्तमान के चौराहे पर खड़ा होकर अपनी द्रष्टि से भूत और भविष्य दोनों को देखता रहता है | वर्तमानकालीन समाज का ,उसकी आर्थिक,सामाजिक स्थिति का, उसकी रीती-निति ,धर्म-आचार-व्यवहार आदि का अध्ययन करता है | इसी अध्ययन से जो कुछ प्राप्त करता है उसे भाषा के माध्यम से कृति में अभिव्यक्त कर समाज को उससे परिचित करवाता है | इस प्रकार कवि या साहित्यकार अपने समाज का सजग प्रहरी ,सचेष्ट जागरूक कलाकार होता है |

हिन्दी साहित्य में कवि दिनकर एक ऐसा ही सक्षम नाम है | रश्मिरथी उनके करकमलों से निर्मित एक मूल्यवान खंडकाव्य है | महाभारत में पौराणिक प्रसंगों के माध्यम से दिनकरजी ने सामाजिक चेतना को रूपायित किया है | रश्मिरथी में लेखक ने समाज के शोषित और दलित वर्ग के प्रति ध्यान खिंचा है | इसमें कवि ने सामाजिक अन्याय और विषमता के प्रति अपनी वाणी व्यक्त की है | इसमें लेखक ने कर्ण के द्वारा समाज में व्याप्त अंधश्रद्धा ,भाग्यवाद,जाती-पाती और मानवता की दयनीय स्थिति को चित्रित किया है |

आज का संसार जब ज्ञान-विज्ञान के बल पर सिमट कर एक धर जैसा बन गया है तब विवेक हीनता,संकीर्ण विचार पीछा नहीं छोड़ते | इस कारण मनुष्य-मनुष्य ,समाज-समाज के बीच गहरी खाई बढती जा रही है | इसके लिए कवि ने कर्ण को चुनकर मानवता के लिए आह्वान किया है | यथा:

“ उंच-नीच का भेद न माने वहीं श्रेष्ठ जानी है ,

दया धर्म जिसमें हो सबसे बड़ा वहीं पूज्य प्राणी है |” १

दिनकर जी ने कर्ण के उज्ज्वल चरित्र से यह स्पष्ट किया है कि जो सच्चा वीर होता है उसकी कोई जाती नहीं पूछी जाती | कर्ण कहता है-

“ जाति-जाति रटते वे जिनकी पूंजी केवल पाखंड

में क्या जानु जाती ,जाति है ये मेरे भुजदंड |” २

दिनकर ने इस कृति में निम्न जाति के लोगों के शोषण की ओर भी ध्यान खिंचा है। गुरु द्रोणाचार्य ने एकलव्य का अंगूठा गुरुदक्षिणा में मांग लिया था, ताकि अर्जुन का कोई प्रतिद्वन्दी पैदा न हो। कवि कहता है-

“ मस्तक ऊँचा किये, जाति का नाम लिए चलते हो,
मगर असल में शोषण के बल पर से सुख में पलते हो,
अधम जातियों से थर थर कांपते तुम्हारे प्राण।”

रश्मिरथी में स्वयम कर्ण कहता है-

“ मैं उनका आदर्श ,कहिन जो व्यथा न सकेंगे ,
पूछेगा जग किन्तु, पिता का नाम न बोल सकेंगे।
जिनका निखिल विश्व में कोई कहिन न अपना होगा,
मन में लिए उमंग जिन्हें, चिरकाल कल्पना होगा।” 3

कर्ण की यह व्यथा समाज के धरातल पर आज भी सत्य है। कर्ण जैसे व्यक्ति आज भी अपने जन्म की कथा से अज्ञात है और समाज के अन्याय के आगे आत्मग्लानी से पूर्ण जीवन भुगतने के लिए मजबूर है। किन्तु कर्ण समाज के इन रूढ़ बन्धनों के खिलाफ लड़ता है। अपने अदम्य गुणों के कारण वह समाज में अपना स्वतंत्र अस्तित्व स्थापित करता है। जैसे:

“मैं उनका आदर्श किन्तु जो तनिक न धबराएँगे ,
निज चरित्र बल से समाज में पद विशिष्ट पाएँगे।”

भारतीय समाज में कर्म की अपेक्षा भाग्यवाद पर अधिक बल दिया जाता है। जो भाग्य में लिखा होता है, वहीं होता है ऐसी अंधी मान्यता है। प्रगतिशील विचारों के समर्थक कवि दिनकर ने भाग्यवाद का विरोध कर कर्मवाद का नारा लगाया है। रश्मिरथी का नायक कर्ण कुरुकुल की महारानी कुंती और सूर्यदेव का पुत्र था किन्तु भाग्यवंश सूत दम्पति के यहाँ बड़ा हुआ। निम्न कुल में पलने के बावजूद भी कर्ण ने अपने पुरुषार्थ के बलबूते पर अस्त्र-शस्त्र का ज्ञान अर्जित किया। यहाँ कर्ण के माध्यम से कवि ने नियति को ललकारा है-

“ वह करतब यह है कि शूर जो चाहे कर सकता है ,
नियति भाल पर पुरुष पाँव निज बल से धर सकता है,

वह करतब है यह कि शक्ति बसती न वंश या कुल में,

बसती है वह सदा वीर पुरुषों के वक्ष पृथुल में ।” ४

रश्मि रथी में कवि ने नारी चेतना के प्रति भी विचार व्यक्त किया है । नारी का शोषण करनेवाली समाजव्यवस्था के प्रति दिनकरजी ने नारी में विद्रोह एवं आक्रोश दिखाया है । कुंती स्वयम कहती है-

“ भागी थी तुजको छोड़ कभी जिस भय से,

फिर भी न हेरा तुजको जिस संशय से,

उस जड़ समाज के सिर पर चरण धरूँगी ,

डर चुकी ब हुत, अब और न अधिक डरूँगी ।” ५

प्रस्तुत खंडकाव्य के द्वारा कवि ने मानव चरित्र और उसके आत्मबल पर प्रकाश डाला है । कर्ण का जीवन संधर्षों की गाथा है । आज की विधटनकारी शोषण पर आधारित अत्याचार से पूर्ण सामाजिक व्यवस्था में जिन नैतिक गुणों, आस्थाओं, विश्वासों को छला गया । वह इन नैतिक मूल्यों की रक्षा के लिए अपने जीवन के अंत तक संधर्ष करता रहा । राजनैतिक छल-कपट के कारण उसे निहत्थे मौत के मुंह में भी जाना पड़ा, लेकिन उसका चरित्र मानवीय गुणों के आदर्श प्रस्तुत करता है ।

रश्मि रथी में चर्चित युद्ध प्रसंग आज के युग की ज्वलंत समस्या है । आज का विश्व अणु-परमाणु हथियारों से सज्ज होकर युद्ध के कगार पर खड़ा है । लेखक ने बताया है कि जब तक यह आग नहीं बुजेगी तब तक विश्वशांति की कामना व्यर्थ है ।

“ जर गयी पूँछ, रोमंत जरे,

पशुता का जरना बाकि है,

बाहर-बाहर तन संवर चूका,

मन अभी संवरना बाकि है ।” ६

सन्दर्भ सूची :-

- (१) रश्मि रथी-रामधारीसिंह दिनकर-पृष्ठ-१
- (२) रश्मि रथी-रामधारीसिंह दिनकर-पृष्ठ-४
- (३) रश्मि रथी-रामधारीसिंह दिनकर-पृष्ठ-६०
- (४) रश्मि रथी-रामधारीसिंह दिनकर-पृष्ठ-५९
- (५) रश्मि रथी-रामधारीसिंह दिनकर-पृष्ठ-७१
- (६) रश्मि रथी-रामधारीसिंह दिनकर-पृष्ठ-९८

કાલિદાસની કૃતિઓમાં વિજ્ઞાન

પ્રસ્તુતકર્તા : વાળા ભીમસી એચ.

(એમ.એ., એમ.ફિલ.)

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં વિશ્વની પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓમાં ગણના પામે છે. છેક વૈદિક સાહિત્યથી આરંભ કરીને આજ સુધી અનેક ગ્રંથોની રચના થતી રહી છે. આ ગ્રંથો આપણે જીવન પાથેયનું કાર્ય પૂરું પાડે છે. ઊંડાણ પૂર્વકનું ચિંતન કરવામાં આવે તો આ ગ્રંથો મનુષ્યને જીવનમાં અનેક ક્ષેત્રે ઉપયોગી નીવડે છે. પછી તે વ્યવહાર હોય કે, જીવન ઉપયોગી ઉપચાર હોય, જીવનને સરળ બનાવવા આજનો માનવી વૈજ્ઞાનના ઉપકરણોનો ઉપયોગ કરીને આ પૃથ્વી ઉપર હરણફાળ દોડ લગાવી રહ્યો છે. ત્યારે વિજ્ઞાનનું મહત્ત્વ વધી જાય છે. પણ આપણા પ્રાચીન ગ્રંથોમાં પણ ડગલેને પગલે વિજ્ઞાન જોવા મળે છે. જે એક સુગમ માર્ગ તરફ આપણને દોરી જાય છે. આવા તો સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અનેક ગ્રંથો છે છતાં આજે આપણે તો સાહિત્યિક ગ્રંથોમાં પણ વિજ્ઞાનની રીતો જોવા મળે છે. તેની વાત કરવાની છે. તે સમયના કવિઓમાં પણ જો વિજ્ઞાનની એટલી સમજ હશે. તે આજે પણ માનવી ઉકેલવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો છે. જ્યારે કવિઓ તો હૃદયના ભાવોની વાતો કરે છે. તે ભાવો પણ આ વિશ્વની પ્રકૃતિ ઉપર અસર પાડે છે. તેવા સંશોધન આજે આપણે કરીએ છીએ. જ્યારે તે સમયમાં સાહિત્યને વધુ મહત્ત્વનું ગણવામાં આવતું આજે માણસને અર્થ વધુ મહત્ત્વનું લાગે છે. જેની પાછળની દોડ મનુષ્યને વિનાશના માર્ગ તરફ દોરી જાય છે.

સંસ્કૃત સાહિત્યના સર્જનમાં જેને એકો ગણવામાં આવે છે. તેવા કાલિદાસના સર્જનમાં હૃદયની ઊર્મિઓના તરંગો સતત વહેતાં રહ્યાં છે. તેમનું સર્જન અદ્વિતીય છે. કારણ કે તેમણે ઘૂટેલાં અક્ષરોને કોઈ સુધારી ન જ શકે. આ પ્રકારણની પ્રણય ઊર્મિઓમાં જ્યારે પાત્રોની અભિવ્યક્તિ જોવા મળે છે. ત્યારે સૃષ્ટિના સર્જનના નિયમોનું નિરૂપણ કવિના વાક્યપટ પર આવ્યા વગર રહેતું નથી, વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ પણ આ કૃતિઓનું ઘણું જ મહત્ત્વ છે. જેમાં કાલિદાસ જ્યારે મેઘદૂતમાં યક્ષ અને તેમની પત્નીની વિરહ કથા આલેખે છે. ત્યારે પ્રકૃતિ વર્ણન અનોખું જોવા મળે છે. આજના યુગમાં વૈજ્ઞાનિકોએ સંશોધેલા નિયમો છેક આજથી બે હજાર વર્ષ પહેલા કાલિદાસનાં કાવ્યોમાં જોવા મળે છે.

કાલિદાસે મેઘદૂત કાવ્યમાં વાદળની વિભાવના સ્પષ્ટ કરી છે કે વાદળ કેટલા પદાર્થનું બનેલું છે. પૂર્વ મેઘમાં પાંચમા શ્લોકમાં જ્યારે યક્ષને સંદેશો મોકલવા વનમાં કોઈ મનુષ્ય નથી મળતું ત્યારે પ્રેમમાં પાગલ થયેલો યક્ષ વાદળને સંદેશો પાઠવે છે. ત્યારે વાદળની સંરચના વિશે પણ કાલિદાસ કહે છે કે,

ધુમજ્યોતિઃ સલિલમરુતાં સંનિપાતઃ ક્વ મેઘઃ ।

એટલે ધૂમાડો, તેજ(પ્રકાશ) જળ, અને વાયુ આ ચાર પદાર્થોથી બનેલ વાદળ ક્યાં, તે કંઈ સંદેશો ન લઈ જાય. છતાં પ્રેમમાં આસક્ત યક્ષ વાદળને સંદેશ પાઠવે છે. આ શ્લોકમાં કાલિદાસ એક વિજ્ઞાનિક, મનોવૈજ્ઞાનિક તેમજ આર્ટ હૃદયના કવિ તરીકે જોવા મળે છે. જેમાં વિજ્ઞાન પ્રમાણે વાદળ શેનું બન્યું તેવા સંશોધન આજે પણ આ ચાર પદાર્થોને સ્વીકારે છે. જ્યારે કાલિદાસે તો પોતાના સર્જનમાં વર્ષો પહેલા વાદળની વિભાવના સ્પષ્ટ કરી છે. આ પ્રકારની સ્પષ્ટતા તેમને એક વિજ્ઞાનિક દષ્ટિકોણ ધરાવનાર કવિ તરીકે સાબિત કરે છે. સાથે એક મનોવૈજ્ઞાનિક પણ સાબિત થાય છે. યક્ષના વિરહમાં તેમની મનોદશાનું વર્ણન અને માનસિક સંતુલન ગુમાવનાર માણસ વસ્તુ ઓળખવામાં ભૂલ કરે તે સ્થિતિનું વર્ણન પણ આપણને જોવા મળે છે. જેમ કે,

કામાર્તાહિ પ્રકૃતિકૃપણા ચેતનાચેતનેષુ ।

કામ(પ્રેમમાં)માં અંધ બનેલા વ્યક્તિ ચેતન અને અચેતનને ઓળખવામાં ભૂલ કરે છે.

કાલિદાસના કુમારસંભવમ્ કાવ્યમાં પણ આપણને વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિકોણ જોવા મળે છે. કવિ જ્યારે શિવની સમાધિ ભંગ કરાવવા કામદેવનું વર્ણન કરે છે. ત્યારે તે વર્ણનમાં શિવના નેત્રમાંથી નીકળેલો અગ્નિ તેમને ભસ્મ કરી દે છે. અહીં કવિએ માત્ર એટલું જ નથી કહ્યું કે શિવ દ્વારા કામદેવ ભસ્મ થઈ ગયો. પણ તે વર્ણનમાં શબ્દ અને પ્રકાશની ગતિના નિયમો પણ આપણને જણાવે છે. તે સ્થિતિનું વર્ણન કરતાં કાલિદાસ કહે છે કે,

ક્રોધં પ્રભો સંહરં સંહરં

યાવદ્ ગિરઃ ખે મરુતાં ચરન્તિ ।

તાવત્ ચ વહ્નિ ભવ નૈત્રજન્મા

ભસ્માવશેષં મદનં ચકાર ॥

એટલે કે, આકાશમાં ઊભેલા દેવગણો કામદેવનું નૃત્ય જોઈ રહ્યા હતાં તે સમયે શિવ સમાધિમાંથી જાગ્રત થાય છે. ત્યારે શિવને ક્રોધ આવે છે. તે દૃશ્ય જોઈને દેવગણો પ્રાર્થના કરે છે કે, ક્રોધને શાંત કરો—શાંત કરો, તેવી વાણી ઉચ્ચારે છે. શિવને ક્રોધના કારણે તેમના નેત્રમાંથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે. આ ઘટનામાં દેવોના મુખમાંથી વાણી પહેલા ઉચ્ચારાય છે, પણ તે હજી શિવના શ્રોત સુધી પહોંચતી નથી, ત્યાં જ તેમના નેત્રમાંથી અગ્નિ(પ્રકાશ) નીકળે છે અને કામદેવને બાળીને ભસ્મ કરી દે છે. અહીં વૈજ્ઞાનિક નિયમ પ્રમાણે શબ્દની ગતિ કરતા પ્રકાશની ગતિ ઝડપી હોય છે. તે બાબત સ્પષ્ટ જોવા મળે છે. કારણ કે વિજ્ઞાન પ્રમાણે કોઈપણ પદાર્થ જ્યારે ગતિ કરે છે. ત્યારે તે હવામાં ઘર્ષણ પામે છે. તે હવા તેમની ગતિને અવરોધે છે. તેને કારણે દરેક પદાર્થ, વસ્તુ કે તરંગોની ગતિ અલગ—અલગ હોય છે. તેવું સિદ્ધ થાય છે. આજ નિયમ કાલિદાસ તે સમયમાં જાણતાં હશે કારણ કે *ગિરઃ ખે મરુતાં ચરન્તિ ।* આકાશમાં વાણી હજી ફરતી હતી, એટલે કે દેવોએ જેવી વાણી ઉચ્ચારી ત્યારે તેમના મુખમાંથી નીકળેલા શબ્દો શિવના શ્રોત સુધી પહોંચવામાં જે અંતર લાગે છે તે સૂક્ષ્મ બાબત અહીં રજૂ થઈ છે. કારણ કે અવાજને પણ હવા અવરોધે છે. તેવું વિજ્ઞાન સાબિત કરે છે. એટલે કાલિદાસે કહ્યું કે, વાણી તો હજી આકાશમાં

ફરતી હતી તેવા સમયે શિવના નેત્રમાંથી પ્રકાશ ઉત્પન્ન થયો અને કામદેવ સુધી પહોંચી ગયો. આમ, પ્રકાશની ગતિ ઝડપી હોય છે અને અવાજની ગતિ ધીમી હોય છે. તે વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિકોણ આપણને જોવામળે છે. આ ઉપરાંત કાલિદાસે પ્રકૃતિ સાથેના મનુષ્યના સંબંધ વ્યવહાર કેવો હોવો જોઈએ તે વાત અભિજ્ઞાનશાસ્ત્રમાં આપણને જોવા મળે છે. વૃક્ષોમાં જીવ અને સંવેદના હોય છે. તેવું કાલિદાસ શકુન્તલા અને વૃક્ષોના ગાઢ સંબંધ દ્વારા આપણને જણાવે છે. આજના યુગમાં પણ જ્યારે ડૉ. જગદીશચંદ્ર બોઝે વૃક્ષોમાં જીવ છે તેવું સાબિત કરવા જ્યારે પ્રયોગો કર્યા ત્યારે વિશ્વના ઘણા વૈજ્ઞાનિકો તેમની મજાક ઊડાળતા પણ જ્યારે સાબિત થઈ ગયું ત્યારે વિશ્વમાં ભારતનું નામ ઉજ્જવલ કર્યું. તેમણે વૃક્ષોને પણ સંવેદન થાય છે તેવું સિદ્ધ કરી બતાવ્યું. આજે વિજ્ઞાન તેમને પૂર્ણ રીતે સ્વીકારે છે. આ જ બાબત વર્ષો પહેલા આપણને કાલિદાસની કૃતિઓમાં જોવા મળે છે, જ્યારે શકુન્તલા સાસરે જાય છે ત્યારે વૃક્ષો પણ રડે છે, તેમને શકુન્તલા સાથેના સંબંધોને કારણે વૃક્ષો પણ દુઃખી છે. આ બાબત આપણને વૃક્ષોમાં જીવ છે અને તેમને પણ સંવેદન થાય છે. તે તરફ અંગુલી નિર્દેશ કરે છે.

આમ કાલિદાસના સર્જનમાં અનેક પ્રકારનું વિજ્ઞાન આપણને જોવા મળે છે.

ભારતમાં વિશિષ્ટ આર્થિક વિકાસ એક અભ્યાસ

7

જાડેજા દેવેન્દ્રસિંહ બી.

પીએચ.ડી વિદ્યાર્થી.

હેમચન્દ્રાચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનીવર્સિટી.પાટણ.

દેશના સામાન્ય પ્રદેશોમાં ઔદ્યોગિક વસાહતો માટે જે નીતિ અમલમાં હોય તેની સરખામણીમાં જ્યારે અન્ય ચોક્કસ વિસ્તાર લક્ષ્યાંકિત કરીને તે પ્રદેશમાં ઔદ્યોગીકરણ માટે વિશેષ સુવિધાયુક્ત દરજ્જો અપાય તેને સ્પેશીયલ ઇકોનોમીક ઝોન કહેવાય છે.દા.ત.કડલા પોર્ટ વિસ્તારમાં કંડલા પોર્ટ સ્પેશીયલ ઇકોનોમીક ઝોન કે મુંદ્રા વિસ્તારમાં અદાણી પોર્ટ સ્પેશીયલ ઇકોનોમીક ઝોન. ભારત સરકારના વ્યાપાર મંત્રાલય દ્વારા આ વિશિષ્ટ નીતિ વિષયક વિચાર વહેતો કરવામાં આવેલો છે. જેનો મુખ્ય હેતુ ચોક્કસથી અલગ કરેલા ભૌતિક વિસ્તારોમાં ભારતીય વ્યાપારી સાહસો અને વિદેશી સાહસોને સંયુક્તપણે જંગી રોકાણ માટે આકર્ષિત કરવાનો છે.ભૂતકાળમાં સ્થાપવામાં આવેલા એક્સપોર્ટ પ્રોસેસિંગ ઝોન ને પણ આ યોજના હેઠળ સેઝ માં રૂપાંતરિત કરવામાં આવેલ છે.

ભારતમાં સેઝનો વિચાર એપ્રિલ ૨૦૦૦ થી અમલમાં આવેલો છે.સેઝ પાછળનો મુખ્ય હેતુ આંતરરાષ્ટ્રીય સ્પર્ધાત્મકતા ને સક્ષમ-અવરોદહીન નિકાસલક્ષી વ્યાપાર પર્યાવરણ ઉભું કરવાનો છે. સેઝમાં મેન્યુફેક્ચરિંગ એકમો તથા ધંધાદારી સેવાકીય એકમો નો સમાવેશ થાય છે. મુખ્યત્વે કરીને સેઝમાં કાર્યરત એકમો વિદેશી હંડીયામણ રળી આપનારા હોવા જરૂરી છે. અલબત્ત આ એકમોને લઘુત્તમ નિકાસના માપદંડ અંગે કોઈ સ્પષ્ટ આદેશ નથી.સેઝ જાહેર સ્વરૂપે ,ખાનગી સાહસ સ્વરૂપે,સંયુક્ત સાહસ સ્વરૂપે અને રાજ્ય સરકાર કોર્પોરેટ એકમોના સહયોગથી પણ નિર્માણ કરી શકાય છે.

સેઝને કેટલાક ચોક્કસ વિશેષાધિકાર પ્રાપ્ત થયેલા છે.આ સમગ્ર વિસ્તાર આર્થિક સંદર્ભે ખાસ કરીને વ્યાપાર,ડ્યુટી કે ટેરીફ ના હેતુથી વિદેશી વિસ્તાર ગણવામાં આવે છે.

સેઝના વિકાસકર્તા ઔદ્યોગિક જૂથ તેમજ સેઝના કાર્યરત વ્યાપાર ઔદ્યોગિક એકમોને ખાસ પ્રકારના રાજકોષીય અને નિયંત્રણ વિષયક પ્રોત્સાહનો આપવામાં આવે છે.સેઝમાં કાર્યરત એકમોને પ્રથમ પાંચ વર્ષ સુધી જે નફો મેળવે તેના ઉપર ચુકવવા પાત્ર આવક વેરામાંથી સમ્પૂર્ણ મુક્તિ અને પછીના બે વર્ષ માટે ૫૦ ટકા સુધીની કરમુક્તિ આપવામાં આવે છે.આ ઉપરાંત સાત વર્ષ પછી વધારાના ૩ વર્ષ માટે ૫૦ ટકા કરમુક્તિનો લાભ એવા એકમોને પ્રાપ્ત થાય છે.જે એકમો નફાકીય આવક પુનઃરોકાણ કરશે.આવકવેરા ઉપરાંત કસ્ટમડ્યુટી ,એક્સાઈઝ ડ્યુટી,સર્વિસ ટેક્સ,વેટ,ડીવીડન્ડ ટેક્સ,વગેરેમાં પણ અશત:મુક્તિ કે રાહત આપવામાં આવે છે.સેઝના વિકાસકર્તાઓ નિર્માણની પ્રક્રિયા

દરમિયાન સ્ટીલ,સિમેન્ટ કે વીજળીયુક્ત કાચા માલ સાધનોની ખરીદી કરશે.તે પણ વેરા-મુક્તિ રહેશે.સેઝના નિર્માણના ભાગરૂપે કરવી પડતી સઘળી આયાતોને પણ કરમુક્તિ મળશે.

સેઝના નિર્માણ માટે સરકાર દ્વારા વિશાળ જમીનની ખરીદી કરવામાં આવે છે.આ સેઝ જે નિર્માણ થાય તેના ૨૫ ટકા વિસ્તારમાં માત્ર નિકાસલક્ષી પ્રવૃત્તિઓ માટે જ વપરાય તે પૂર્વ શરત છે,બાકીના ૭૫ ટકા હિસ્સો સામાજિક તથા આર્થિક માળખાકીય જરૂરીયાતોના સન્દર્ભમાં ઉપયોગમાં લઈ શકાશે.સેજને પ્રાપ્ત થતા સઘળા લાભોની વહેંચણી સમગ્ર વિસ્તાર ને પ્રાપ્ત થવી જોઈએ.

સેઝ દ્વારા બાંધકામના સંદર્ભે જે અધિકૃત ગણવામાં આવે છે,માર્ગ,આવાસ,કન્વેન્શન તથા અન્ય મનોરંજક તેમજ સંચાર સેવાઓ નો સમાવેશ થાય છે.સેક્ટર ચોક્કસ ક્ષેત્ર સમ્બન્ધિત સેઝમાં જે વધારાના બાંધકામો મંજૂર કરવામાં આવે છે.તેમાં હોટેલ,શાળા,શૈક્ષણિક સંકુલો ઉપરાંત બહુલક્ષી સેઝને બંદરીય સેવા,વિમાની સેવાના બાંધકામની પણ મંજૂરી આપવામાં આવે છે.

ક્ષેત્રીય ખાસ સેઝ માટે ઉત્સુક સાહસિક પાસે લઘુતમ ચોખ્ખી સમ્પત્તિ રૂ ૫૦ કરોડ જરૂરી છે.તો લઘુતમ રોકાણ મર્યાદા ૨.૫૦ કરોડ અપેક્ષિત છે.બહુલક્ષી પેદાશના સેઝમાં અરજદાર સાહસિક પાસે ચોખ્ખી સમ્પત્તિ રૂ ૨૫૦ કરોડ અને રોકાણ માટે લઘુતમ મર્યાદા રૂ ૧૦૦૦ કરોડ અપેક્ષિત છે.જો આઈટી સેઝમાં કોઈ ઉત્સુક હોય તો તેની પાસે ચોખ્ખી સમ્પત્તિ રૂ ૧૦૦ કરોડ આવશ્યક છે.

સેઝમાં સાહસિકોને આકર્ષિત કરવા માટે પ્રવતમાન શ્રમ કાયદાઓના અમલથી તેમને બાકાત રાખવામાં આવે છે.માત્ર શ્રમ કાયદા નહીં પરંતુ ઔદ્યોગિક સલામતી અને પર્યાવરણીય ધોરણોની જાળવણીમાંથી પણ તેમને મુક્તિ મળે છે.સેઝમાં સ્થાપિત ઔદ્યોગિક કે સેવાકીય એકમો ને જાહેર ઉપયોગીતા ક્ષેત્ર તરીકે ઘોષિત કરવામાં આવે છે.અને આવા ક્ષેત્રમાં હડતાલના અધિકારને ગેરકાયદે ગણવામાં આવે છે.આવા એકમો ને કરાર આધારિત શ્રમિકોની નિમણુક જરૂરીયાતહોય તો તે સંખ્યાની કરવાની છૂટ છે.

ભારતમાં વિશિષ્ટ આર્થિક વિસ્તારની પ્રગતિ-

ભારતમાં વર્ષ ૨૦૧૩ સુધી કુલ ૫૭૬ સેઝ સરકાર દ્વારા માન્ય થયેલ છે.જે પૈકી સૌથી વધુ આંધ્રપ્રદેશમાં ૧૦૯ સેઝ છે.એપુવ થયા છે.એમાં ૭૫ સેઝ નોટીફાઈડ છે.બીજા નંબરે મહારાષ્ટ્ર છે,જ્યાં ૧૦૪ સેઝ છે.ફોર્મર્સ એપુઅલ અને ૬૩ સેઝ નોટીફાઈડ છે.ત્રીજા સ્થાને તમિલનાડુ છે,જ્યાં ૭૧ સેઝ એપુઅલ છે જ્યારે ૫૭ સેઝ નોટીફાઈડ છે.ગુજરાતમાં ૪૫ સેઝ ફોર્મલ એપુઅલ છે.અને ૨૯ સેઝ નોટીફાઈડ છે તથા ૫ સેઝ સૈદ્ધાંતિક રીતે મંજૂર થયેલા છે.

ભારતમાં સેઝ થતા મૂડીરોકાણની વાત કરીએ તો વર્ષ ૨૦૧૫-૧૬ સુધી ૩૬૯૪૧૦,૩૨ કરોડ જેટલુ મૂડીરોકાણ થયું હતું.જે વધીને વર્ષ ૨૦૧૬-૧૭ માં ૩૧ માર્ચ ૨૦૧૭ સુધી રૂ ૪૧૯૧૫૩ કરોડ જેટલો વધારો થયો છે.

હવે સેઝ દ્વારા પ્રાપ્ત થતી રોજગારી ની વાત કરવામાં આવે તો વર્ષ ૨૦૧૫-૧૬ ડીસેમ્બર-૨૦૧૬ સુધી ૧૪૨૧૮૩૩ જેટલા લોકોને સેઝ દ્વારા રોજગારી પ્રાપ્ત થઈ હતી જે વધીને વર્ષ ૨૦૧૬-૧૭ માર્ચ-૨૦૧૭ સુધી ૧૫૯૬૯૩૭ લોકોને સેઝ દ્વારા રોજગારી પ્રાપ્ત થઈ હતી.

ભારતમાં વિશિષ્ટ આર્થિક વિસ્તાર દ્વારા થયેલી નિકાસનું પ્રમાણ:-

વર્ષ	નિકાસ (કરોડરૂ)	વાર્ષિક વૃદ્ધિ દર
૨૦૦૫-૨૦૦૬	૨૨૮૪૦	-
૨૦૦૬-૨૦૦૭	૩૪૬૧૫	૫૨ %
૨૦૦૭-૨૦૦૮	૬૬૬૩૮	૯૩ %
૨૦૦૮-૨૦૦૯	૯૯૬૮૯	૫૦ %
૨૦૦૯-૨૦૧૦	૨૨૦૭૧૧	૧૨૧ %
૨૦૧૦-૨૦૧૧	૩૧૫૮૬૮	૪૩.૧૧ %
૨૦૧૧-૨૦૧૨	૩૬૪૪૭૮	૧૫.૩૯ %
૨૦૧૨-૨૦૧૩	૪૭૬૧૫૯	૩૧ %
૨૦૧૩-૨૦૧૪	૪૯૪૦૭૭	૪ %
૨૦૧૪-૨૦૧૫	૪૬૩૭૭૦	-૬.૧૩ %
૨૦૧૫-૨૦૧૬	૩૪૧૬૮૫	-૨૬.૩૨ %

ઉપરોક્ત કોષ્ટકમાં સેઝ દ્વારા થયેલી નિકાસોનું પ્રમાણ દર્શાવવામાં આવ્યું છે.તે મુજબ વર્ષ ૨૦૦૫-૦૬ માં વિશિષ્ટ આર્થિક વિસ્તાર દ્વારા ૨૨૮૪૦ કરોડની નિકાસ થઈ હતી.જે વધીને વર્ષ ૨૦૦૬-૦૭ ના વર્ષમાં ૩૪૬૧૫ કરોડની નિકાસ થઈ હતી.આ વર્ષમાં નિકાસનો વાર્ષિક વૃદ્ધિ દર ૫૨ % રહ્યો હતો.વધુ ઉચ્ચો નિકાસ વાર્ષિક વૃદ્ધિદર વર્ષ ૨૦૦૯-૧૦ માં નોંધાયેલો છે.જેમાં વર્ષ ૨૦૦૮-૦૯ માં રૂ ૯૯૬૮૯ કરોડની નિકાસ થઈ હતી જે વધીને વર્ષ ૨૦૦૯-૧૦ માં રૂ ૨૨૦૭૧૧ કરોડ થઈ હતી જે ૧૨૧ % જેટલો વધારો દર્શાવે છે.

સેઝ દ્વારા થતી નિકાસોના પ્રમાણમાં ઘટાડો નોંધાયેલો છે.અને છેલ્લે વર્ષ ૨૦૧૪-૧૫ માં નિકાસ ઘટીને વાર્ષિક વૃદ્ધિદર -૬.૧૩ % થયો છે.અને વર્ષ ૨૦૧૫-૧૬ માં -૨૬.૩૨ જેટલો નીચો નિકાસ વાર્ષિક વૃદ્ધિદર જોવા મળે છે.આમ સેઝ દ્વારા થતી નિકાસોના પ્રમાણમાં પ્રતિ વર્ષ ઘટાડો થતો જોવા મળે છે,જે એક નિરાશાજનક ચિત્ર રજૂ કરે છે.

આમ ભારતમાં વિશિષ્ટ આર્થિક વિસ્તારની સ્થાપના પાછળનો મુખ્ય હેતુ મૂડીરોકાણ ને વધારવાનો અને નિકાસને વધારીને રોજગારીનું સર્જન કરવાનો છે.ભારતમાં સેઝ દ્વારા મુડીરોકાણનું પ્રમાણ રોજગારી સર્જનનું પ્રમાણ અને નિકાસ વૃદ્ધિના વલણો જોતા જણાય છે કે ભારતમાં સેઝ દ્વારા

મોટા પ્રમાણમાં મૂડીરોકાણ ને આકર્ષી શકાયું છે.અને તેને પરિણામે રોજગારી સર્જનમાં પણ વધારો થયો છે.

સંદર્ભ:-

- (1) MINISTRY OF COMMERCE AND INDUSTRY-WWW.PIB.NIC.IN
- (2) PH.D RESEARCH BUREAU-FEBRUARY-2015 SEZ IN INDIA
- (3) પ્રા.એ.એ.પટેલ (૨૦૧૪-૧૫) ભારતનું ધંધાકીય આર્થિક પર્યવેક્ષણ-કુમાર પ્રકાશન અમદાવાદ.
- (4) WWW.SEZINDIA.NIC.IN
- (5) WWW.WIKIPEDIA.ORG
- (6) PRES INFORMATION BUREAU
- (7) ARATHNA AGRWAL –FIRSTPUBLISHED “ SOCIAL AND ECONOMIC IMPACT OF SEZ IN INDIA”- OXFORD UNIVERSITY PRESS.

पाणिनि-हेमचन्द्रचार्ययोः परस्मैपदप्रत्ययविधायकानां सूत्राणां तुलना

8

जोषी रघुभाई दयारामभाई

अध्यापकः

श्रीनारायण-संस्कृतमहाविद्यालयः, पेटलाद.

दीव्येयं गीर्वाणभाषा अनादिकालतः लोकेऽस्मिन् प्रसृता आसीत् । यस्याः कस्या अपि भाषायाः नियमनं व्याकरणेनैव भवति । तत्र संस्कृतेऽपि पूर्वकालतः नैके व्याकरणग्रन्थान् रचयामासुः ।

यतोहि इन्द्रादिषु शाब्दिकेषु पाणिनिः मेरुरिव विभ्राजते । तस्य मूलकारणं महर्षिपाणिनेः विशिष्टा सूत्रशैली । आचार्यपाणिनेः सर्वोत्तमा कृतिरष्टाध्यायी वर्तते । कृतिरियं सूत्रप्रणाल्या निर्मिता । अत्रत्यानि सूत्राणि संक्षिप्ततमानि । सूत्राणां लघूकरणे प्रत्याहारसूत्राणाम्, संज्ञापरिभाषाधिकारसूत्राणाम्, गणपाठस्य, अनुबन्धानां च महत्त्वपूर्णं स्थानमस्ति । किन्तु व्याकरणे सारल्यं लाघवञ्चोद्दिश्य विभिन्नकालखण्डे नाना शब्दानुशासनानि सम्बभूवुः । तेषु अन्यतमं सिद्धहेमशब्दानुशासनम् । ख्रीस्ताब्द्याः द्वादशशताब्द्यां हेमचन्द्राचार्येण सरलशैलीमाश्रित्य लाघवार्थं प्राकृतशब्दानां सिद्ध्यर्थञ्च सिद्धहेमव्याकरणं व्यरचि ।

संस्कृतव्याकरणक्षेत्रे हेमचन्द्रस्य स्वतन्त्रं स्थानं विद्यते । असौ हि सूत्रवृत्या सह प्रक्रियामुदाहरणञ्च प्रास्तौत् । संस्कृतशब्दानुशासनं सप्तसु अध्यायेषु निबध्य प्राकृतशब्दानुशासनात्मकमध्यायमेकं न्यबध्नात् । एवञ्चाहत्य अष्टाध्यायाः । अतोऽस्यापि शब्दानुशासनस्य “अष्टाध्यायी” इति नाम्ना ख्यातिः विद्यते ।

पाणिनीये व्याकरणे सूत्ररूपेण शब्दरूपाणि, धातुरूपाणि, सन्धयः, समासाः, कारकाणि, कृत्-तद्धितप्रत्ययादयो भाषाया अवयवाः निरूपिताः सन्ति । इदमेवपक्षमाश्रित्य सिद्धहेमशब्दानुशासनेऽपि इमे अंशाः समुपस्थापिताः सन्ति ।

तत्र परस्मैपदप्रकरणे उभयत्र को भेदः काश्च साम्यता इति शोधपत्रेऽस्मिन् परिपश्यामः ।

आचार्यपाणिनिः “शेषात्कर्तरि परस्मैपदम्”¹ इति सूत्रेण अत्मनेपदरिहतानां धातूनां कर्तरि परस्मैपदं प्रतिपाद्यते । सैव शैलीं हेमचन्द्राचार्योऽपि अनुसरन् “शेषात् परस्मै”² इति सूत्रं व्यरचयत् । तत्रापि विशेषस्थलेषु धातुः कथं परस्मैसंज्ञां प्राप्नोतीति अत्र पश्यामः।

पाणिनीयव्याकरणे

अनुपराभ्यां कृञः³

¹ पा.सू. १/३/७८

² सि.सू. ३/३/१००

³ पा.सू. १/३/७९

(कर्तृगेऽपि फले गन्धनादौ च परस्मैपदार्थमिदम् ।)

हैमे

परानोः कृगः⁴

(परानुपूर्वात् कृगः कर्त्तरि परस्मैपदं स्यात् ।)

तुलना

अत्रापि पश्याम उभयेऽस्मिन् व्याकरणे समानैव रीतिः दृश्यते । केवलं पदक्रमे इषद् भेदः परिलक्ष्यते ।

पाणिनीयव्याकरणे

१. अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः⁵

२. प्राद्धहः⁶

३. परेर्मृषः⁷

हैमे

१. प्रत्यभ्यतेः क्षिपः⁸ (एभ्यः परात् क्षिपः कर्त्तरि परस्मैपदं स्यात् ।)

२. प्राद्धहः⁹

(अतः कर्त्तरि परस्मैपदं स्यात् ।)

३. परेर्मृषश्च¹⁰

(परेः परान्मृषेर्वहेश्च कर्त्तरि परस्मैपदं स्यात् ।)

तुलना

अत्र सर्वत्रापि उभयतन्त्रे समानैव प्रक्रिया । केवलं धातुपाठे भेदः दृश्यते ।

पाणिनीयव्याकरणे

१. व्याङ्परिभ्यो रमः¹¹

२. उपाञ्च¹²

३. विभाषाकर्मकात्¹³

⁴ सि.सू. ३/३/१०१

⁵ पा.सू. १/३/८०

⁶ पा.सू. १/३/८१

⁷ पा.सू. १/३/८२

⁸ सि.सू. ३/३/१०२

⁹ सि.सू. ३/३/१०३

¹⁰ सि.सू. ३/३/१०४

¹¹ पा.सू. १/३/८३

¹² पा.सू. १/३/८४

¹³ पा.सू. १/३/८५

(उपाद्रमेरकर्मकात्परस्मैपद वा ।)

हैमे

१. व्याङ्-परे रमः¹⁴

(एभ्यः पराद् रमेः कर्तरि परस्मैपदं स्यात् ।)

२. वोपात्¹⁵

(उपाद् रमेः कर्तरि परस्मैपदं वा स्यात् । भार्यामुपरमति, उपरमते वा ।)

तुलना

वि-आङ् पूर्वकाद् रम् धातोः परस्मैपदं विहितम् । विरमति, आरमति चेत्युदाहरणम् । एतदुभयनये समानम् । ततः पाणनीयतन्त्रे 'उपाङ्' इति 'उप' इत्युपसर्गादपि परस्मैपदं विधीयते । ततः 'विभाषाकर्मकात्' इति सूत्रेण 'रम्' धातुः यदा 'उप' इत्युपसर्गपूर्वकेण अकर्मकेण च प्रयुज्यते, तदा विकल्पेन परस्मैपदं भवति, पक्षे आत्मनेपदम् ।

हैमे तु 'वोपाद्' इति एकमेव सूत्रं दृश्यते । तस्यार्थश्च एवं वर्णितः 'उप' इत्युपसर्गेण 'रम्' धातुः विकल्पेन परस्मैपदत्वं प्राप्नोति । अतोऽत्र भेदः दृश्यते । अकर्मकविषये एवेति हेमचन्द्रस्याग्रहो नास्ति ।

पाणिनीयव्याकरणे

१. बुधयुधनशजनेङ्-प्रुद्रुस्त्रुभ्यो णेः¹⁶

(एभ्यो ण्यन्तेभ्यो परस्मैपदं स्यात् ।)

२. निगरणचलनार्थेभ्यश्च¹⁷

हैमे

चल्याहारार्थेङ्-बुध-युध-प्रु-द्रु-स्त्रु-नश-जनः¹⁸

(चल्यार्थाऽऽहारार्थेभ्य इडादिभ्यश्च णिगन्तेभ्यः कर्तरि परस्मैपदं स्यात् ।)

तुलना

पाणनीयव्याकरणे विषयेऽस्मिन् सूत्रद्वयं दृश्यते । हैमे तत्र एकमेव सूत्रं विरच्य सकलान् विषयान् च समाकलय्य लाघवं समापादयत् ।

अनेन प्रकारेण परस्मैपदप्रकरणे कियत् साम्यं कुत्रचिच्च वैषम्यं दृश्यते पाणिनि-हेमचन्द्रयोः व्याकरणे इत्यत्र सुस्पष्टं प्रतीयते ।

सन्दर्भग्रन्थाः-

१. श्रीसिद्धहेमशब्दानुशासनम्- आचार्यहेमचन्द्रः (मूलमात्रम्) ।

२. श्रीसिद्धहेमशब्दानुशासनम्-(मध्यमवृत्त्यवचूरिसंवलितम्),

¹⁴ सि.सू. ३/३/१०५

¹⁵ सि.सू. ३/३/१०६

¹⁶ पा.सू. १/३/८६

¹⁷ पा.सू. १/३/८७

¹⁸ सि.सू. ३/३/१०८

सम्पादक:- आचार्य: श्रीराजशेखरसूरि:

३. सूत्राष्टाध्यायी – आचार्यपाणिनि: (मूलमात्रम्) ।
४. वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी, श्रीभट्टोजीदीक्षितः, ('श्रीधरमुखोल्लासिनी' हिन्दी व्याख्या-समन्वित) व्याख्याकार:- श्रीगोविन्दाचार्यः, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी

વૈદિક શાકવરીવ્રત

9

ડો.વિષ્ણુપ્રસાદ ચન્દ્રકાન્ત ત્રિવેદી
જી.એમ.ડી.સી.આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ,
નખત્રાણા, કચ્છ-ભુજ

ચાર વેદસંહિતાઓમાં સામવેદને ઉપાસનાનો વેદ કહેવામાં આવે છે.સામગાનનો મહિમા વર્ણવતાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં ‘ વેદાનાં સામવેદોઽસ્મિ ’ કહ્યું છે.¹ સામવેદીય ક્રિયાકાંડમાં વિવિધ વ્રતોના વિધાન જોવા મળે છે.તેમાંનું એક વ્રત તે ‘શાકવરીવ્રત’ છે.જેનો ઉલ્લેખ સામવેદીય ગોભિલગૃહ્યસૂત્રમાં પણ જોવા મળે છે.²

આ વ્રત કરતી વખતે માતાઓ પોતાના દીકરાને દૂધ પીવડાવતી વખતે તે દુग्ધામૃતની સાથે આ મંગલાત્મક આશીર્વાદનું પાન કરાવતી કહેતી હતી – ‘ હે દીકરાઓ ! તમે આ જીવનમાં શાકવરી વ્રતના પારગામી બનો.’³ આ બ્રાહ્મણગ્રન્થનું વિધાન રૌરુકિ બ્રાહ્મણનું હોય તેમ મનાય છે.જોકે આ બ્રાહ્મણગ્રન્થ અપ્રાપ્ય છે.રૌરુક નગર પ્રાચીન સૌવીર દેશની રાજધાની હતી, જે આજે સિંધપ્રદેશ તરીકે જાણીતું છે.રૌરુકનું વર્તમાન નામ રોડી છે, જે સિંધના કિનારે આવેલું છે. સમ્ભાવના એ છે કે આ સીમાન્ત દેશના કોઈ એક ઋષિએ આ શાકવરી વ્રતના માહાત્મ્યને સારી રીતે સમજીને રાષ્ટ્રીય કુમારોના જીવનની સાથે તેના સમ્બન્ધને દઢ કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો હોય.

જે રાષ્ટ્રમાં માતાઓ પોતાના સન્તાનોને જીવનસૂત્રનો પ્રારમ્ભ શાકવરી મન્ત્રોથી કરાવે, જ્યાં સ્તનપાનની સાથે જ શાકવરી ભાવના ઓતપ્રોત થાય ત્યાંની પ્રારમ્ભિક શક્તિનું કેવલ અનુમાન જ કરી શકાય.આ શાકવરી વ્રત એ જીવન – મૂલના માંગલિક મન્ત્રનું રહસ્ય છે.મનુષ્ય જીવન શું છે ? આ પ્રશ્ન પર ચિન્તન કરવામાં આવે તો જણાય છે કે પ્રત્યેક મનુષ્ય જીવન ‘ ડુકૃજ કરણે ’ ધાતુના અનન્ત રૂપોનો વિસ્તાર માત્ર છે.મનુષ્ય જે કર્મ કરે છે તેને અનુરૂપ પોતાના જીવનને ઢાળવાનો પ્રયત્ન કરતો રહે છે.કર્મ કરવાની ક્ષમતા એ મનુષ્ય જીવનનું અવિનાશી ધન છે.આ અખૂટ ધનના ભંડારથી પ્રત્યેક મનુષ્ય જે ઈચ્છે તે મેળવીને જ રહે છે.

¹ અધ્યાય ૧૦ શ્લોક શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા

² ૩/૨/૭૯ ગોભિલગૃહ્યસૂત્ર

³ અથા હિ રૌરુકીબ્રાહ્મણં ભવતિ । કુમારાન્ હ સ્મ માતરઃ પાયયમાના આહુઃ – શાક્ષરીણાં પુત્રકા વ્રતં પારયિષ્ણવો ભવતેતિ ॥

‘ ડુકૃજ્ કરણે ’ ‘ કરવું ’ ધાતુનો આધારસ્તમ્ભ ‘ શક્તૃ શક્તૌ ’ ‘ સમર્થ હોવું ’ ધાતુ છે. મનુષ્યની શક્તિ તેના કાર્યનો આધાર છે. શક્તિના પાયા પર જીવનનો મહેલ ઊભો કરવામાં આવે છે. આપણે જેટલું કરી શકવા માટે સમર્થ છીએ , તે જ આપણી જીવનની પરીક્ષા છે. ‘ શક્તૃ ’ ધાતુના જેટલા લકારો (વર્તમાનકાળ, ભૂતકાળ આદિ) નું આપણા જીવનમાં પારાયણ થાય છે તે જ આપણી પ્રગતિનું ચોક્કસ માપદંડ છે. આપણે શાન્તિના સમયમાં જે વિચારીએ છીએ — ‘ ક્રતો સ્મર, કૃતં સ્મર ’ અર્થાત્ પોતાના સંકલ્પનું સ્મરણ કરો અને પોતાના કર્મનું સ્મરણ કરો. આનો અર્થ એ થયો કે જે ‘ સામર્થ્ય હોવું ’ તે જ ‘ (કાર્ય)કરવું ’ છે. આપણાં દૃઢ સંકલ્પની શક્તિ આપણા હાથમાં આવીને આપણને સત્કર્મ તરફ પ્રેરિત કરે છે. આ જ શાકવરી છે. આ ક્રિયાશક્તિ અથવા શાકવરી સમગ્ર વિશ્વમાં જ્યાં જૂઓ ત્યાં વ્રત સ્વરૂપે પ્રકાશિત થયેલ જોવા મળે છે. પ્રજાપતિ બ્રહ્મા પોતાની અનન્ત દૃષ્ટિ, તપ અને શ્રમથી સૃષ્ટિ રચનાના કાર્યમાં સમર્થ બન્યા — આ જ તેમનું શાકવરી વ્રત હતું. યદિમાંલ્લોલકાન્નપ્રજાપતિઃ સૃષ્ટ્વેદં સર્વમશક્નોઘદિદં કિં ચ તચ્છર્મોઽભવંસ્તચ્છર્મીણાં શક્તૃત્વમ્^૪ અર્થાત્ પ્રજાપતિએ આ લોકોને બનાવીને, અહીં જે કંઈ પણ છે તે બધાને શક્તિ સમન્વિત કર્યું. આ જ શક્તિ શકવરી બની. પ્રજાપતિનું આ સર્જનસામર્થ્ય જ શકવરીનું શાકવરીપણું છે. અન્ય એક સ્થાને કહેવામાં આવ્યું છે કે — ઈન્દ્રએ જે શક્તિથી વૃત્રાસુરનો વધ કર્યો તેનું નામ પણ શાકવરી છે.^૫

એક બાજુ આસુરી શક્તિનું પ્રતીક વૃત્રાસુર છે, તો બીજી બાજુ દેવી શક્તિના પ્રતિનિધિ ઈન્દ્ર છે. દેવાસુર સંગ્રામમાં જે વિશાળ સંચિત શક્તિથી દેવતાઓ અસુરો પર વિજય મેળવતા આવ્યા છે તે શક્તિનું નામ છે શાકવરી શક્તિ. આધિદૈવિક, આધિભૌતિક અને આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રોમાં અસુરોને શાકવરી શક્તિના અનુશાસનમાં રહેવું જ પડશે. સામવેદીય તાંડ્ય મહાબ્રાહ્મણમાં કહેવાયું છે કે — “ ઈન્દ્ર દ્વારા વૃત્રાસુરનો પરાજય એ પાપનો પરાજય છે. જેટલી ઝડપી ગતિથી જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં શક્તિના આધારે પાપને પરાજિત કરશું તેટલી જ ગતિથી આપણે જીવનના શ્રેષ્ઠ કલ્યાણકારી માર્ગને પ્રાપ્ત કરવામાં સમર્થ બની શકશું.”^૬

ઈન્દ્રનું વજ્ર શાકવરી શક્તિથી બનાવવામાં આવેલું હોવાથી તેને શાકવર કહેવામાં આવે છે.^૭ રાષ્ટ્રનું રક્ષકબળ શકવરીનું જ રૂપ છે. બ્રાહ્મણોનું બ્રહ્મવર્યસ્વી તેજ પણ શાકવરી શક્તિ પર જ

^૪ ૫/૭ એતરેય બ્રાહ્મણ ॥

^૫ एताभिर्वा इन्द्रो वृत्रमशकद्धन्तुं तद्यवाभिवृत्रमशकद्धन्तुं तस्माच्छर्माः ॥ २३/२ कौषीतकी ब्राह्मण ॥

^૬ एताभिर्वा इन्द्रो वृत्रमहन् । क्षिप्रं वा एताभिः पाप्मानं हन्ति क्षिप्रं वसीयान् भवती । १२/१३/२३ ताण्ड्य महा ब्राह्मण ॥

^૭ शाकरी वज्रः ॥ २/१/५/११ तैत्तिरीय ब्राह्मण ॥

નિર્ભર રહેલું છે.ક્ષત્રિયોની વજ્ર જેવી શક્તિ, વૈશ્યોની શ્રી તથા શૂદ્રોની પશુ સમૃદ્ધિ ત્યાં સુધી સુરક્ષિત છે, જ્યાં સુધી રાષ્ટ્રમાં શક્વરી મન્ત્રોનો મહાનાદ જીવિત રહે છે.^૬

ગોમ્લિલ ગૃહ્યસૂત્રમાં એ પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે પ્રાચીન સમયમાં બ્રહ્મચારી વેદાધ્યયન પૂર્ણ કરીને કેટલોક સમય વિશેષ રૂપે શાક્વરી વ્રતની આરાધના કરવા માટે આચાર્યની પાસે રોકાઈ જતો હતો.આ શાક્વરી વ્રતની સાધનામાં વિશેષરૂપે સામવેદ સંહિતામાં આવતી મહાનામ્ની ઋચાઓનું અધ્યયન અને પારાયણ કરવામાં આવતું હતું.આ દશ ઋચાઓ સામસંહિતામાં પૂર્વાર્ચિકની પછી અને ઉત્તરાર્ચિક પહેલા આવે છે.આ ગાન મહાનામ્ની સામ કહેવામાં આવતું અને શાક્વરી ઇન્દ્રમાં હોવાને કારણે આને જ શાક્વરી પણ કહેતા હતા. એક સમયે આ મન્ત્રોનો મહિમા ગાયત્રી મન્ત્ર જેટલો માનવામાં આવતો.ગૌતમ અને બોધાયન ધર્મસૂત્રોમાં આ મન્ત્રોને પરમપાવન કહેવામાં આવ્યા છે.જે સમયે રાષ્ટ્રમાં વૈદિક શિક્ષણના આદર્શ પ્રસ્થાપિત થયેલા હતા તે સમયે માતાઓ પોતાના સન્તાનને સ્તનપાન કરાવતી વખતે આશીર્વાદ આપતી હતી — હે પુત્રો ! તમે યથાવિધિ બ્રહ્મચર્યાશ્રમનું પાલન કરીને વિદ્યાધ્યયન કરતા કરતા છેલ્લે મહાનામ્ની સામ પર્યન્ત ઉચ્ચ શિક્ષણમાં પારંગત બનો.ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં સ્પષ્ટ કહેવામાં આવ્યું છે કે — પોતાની આત્માને મહાન બનાવવાનો પ્રયોગ મહાનામ્ની છે.^૭

શતપથ બ્રાહ્મણ અનુસાર યજ્ઞના માધ્યન્દિન સવનમાં મહાનામ્ની ઋચાઓનું ગાન કરવું જોઈએ.તેનો અર્થ એ છે કે મનુષ્યના યૌવનકાળમાં તેણે ભરપૂર શક્તિનો સંચય કરવો જોઈએ.

મહાનામ્ની ઋચાઓમાં જે શક્તિશાળી ઇન્દ્રનું આવાહન કરવામાં આવે છે તે વજ્રશાળી દેવની સામર્થ્યશાળી મહિમાનું જીવનમાં સ્થાન આપનાર નવયુવક જે રાષ્ટ્ર અથવા સમાજમાં જન્મ લે છે તે સમાજ કૃતકૃત્ય થઈ જાય છે.જ્યાં આળસ અને મૂર્છારૂપી ઘોર પાપોને પગમાં રગદોળીને પ્રજા જાગૃત બને છે તે રાષ્ટ્ર ઇન્દ્રની જેમ મહાન બને છે.તેના સભેય અને રથેષ યુવક ઇન્દ્રનું આવાહન કરતા શાક્વરી ગાન કરે છે.

^૬ બ્રહ્મ શર્ક્ર્મઃ ॥ ૧૬/૫/૧૮તાણ્ડ્ય મ.બ્રા. ॥ વજ્ર શર્ક્ર્મઃ ॥ ૧૨/૧૩/૧૪ તાણ્ડ્ય મ.બ્રા. ॥ શ્રીઃ શર્ક્ર્મઃ ॥ ૧૩/૨/૨ તાણ્ડ્ય મ.બ્રા. ॥ પશવઃ શર્ક્ર્મઃ ॥ ૧૩/૧/૩ તાણ્ડ્ય મ.બ્રા. ॥

^૭ ઇન્દ્રો વા એતાભિર્મહાનાત્માનં નિરમિમીત તસ્માત્ મહાનામ્ન્યઃ ॥ ૫/૭ એતરેય બ્રાહ્મણ ॥

शाकवरी मन्त्रो

आ शाकवरी मन्त्रो सामवेदना मडानाम्न्यार्चिकमां ^{१०}आवे छे.जे आ प्रमाणे छे.

३ १ २ ३ २ ३ १ २ २ ३ १ २ १ २ ३ १ २

विदा मघवन् विदा गातुमनुशसिषो दिशः । शिक्षा शचीनां पते पूर्वीणां पुरुवसो ॥ १ ॥

३ २ ३ ३ १ २ ३ २ २ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

आभिष्ट्वमभिष्टिभिः स्वाऽऽर्न्नाँशुः । प्रचेतन प्रचेतयेन्द्र द्युम्नाय न इषे ॥ २ ॥

३ २ ३ ३ २ ३ १ २ २ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

एवा हि शक्रो राये वाजाय वज्रिवः । शविष्ठ वज्रिन्नृञ्जसे मँहिष्ठ वज्रिन्नृञ्जसे । आ याहि पिब मत्स्व ॥ ३ ॥

३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

विदा राये सुवीर्यं भुवो वाजानां पतिर्वशाँ अनु । मँहिष्ठ वज्रिन्नृञ्जसे यः शविष्ठः शूराणाम् ॥ ४ ॥

१ २ २ ३ १ २ ३ २ ३ ३ २ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ २

यो मँहिष्ठो मघोनामँशुर्नःशोचिः । चिकित्वो अभि नो नयेन्द्रो विदे तमु स्तुहि ॥ ५ ॥

२ ३ २ ३ ३ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ १ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ २

ईशे हि शक्रस्तमूतये हवामहे जेतारमपराजितम् । स नः स्वर्षदति द्विषः क्रतुच्छन्द ऋतं बृहत् ॥ ६ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

इन्द्रं धनस्य सातये हवामहे जेतारमपराजितम् । स नः स्वर्षदति द्विषः स नः स्वर्षदति द्विषः ॥ ७ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ २ २ ३ १ २ २ ३ १ २

पूर्वस्य यत्ते अद्रिवोँऽशुर्मदाय । सुम्न आ धेहि नो वसो पूर्तिः शविष्ठ शस्यते ।

३ २ ३ ३ २ ३ १ २ २ ३ १ २

वशी हि शक्रो नूनं तन्नव्यँसंन्यसे ॥ ८ ॥

३ १ २ २ ३ १ २ ३ २ ३ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

प्रभो जनस्य वृत्रहन्त्समर्येषु ब्रवावहै । शूरो यो गोषु गच्छति सखा सुशेवो अद्वयुः ॥ ९ ॥

३ २ १ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ २ २ ३ १ २ २ २

एवाह्ये ऽ ३ ऽ ३ ३ ऽ ३ ३ व । एवा ह्यग्ने । एवाहीन्द्र । एवा हि पूषन् । एवा हि देवाः ॥ १० ॥

डे धनवान् ईन्द्र ! तमे अघुं ज जाषो छे.तमे योग्य मार्ग जाषो छे.अमे कर्छ दिशाथी जर्छमे? डे
आदिशक्तिना स्वामी ! डे धनसम्पन्न स्वामी ! अमे शिक्षा (ज्ञान) आपो. (१)

^{१०} ६४१ — ६५० महानाम्न्यार्चिक, सामवेद संहिता ॥

હે ચૈતન્યદાયક ઈશ્વર ! હે સૂર્ય સમાન તેજસ્વી ઈન્દ્ર ! તમે આ સંરક્ષણોથી અન્ન અને તેજ પ્રાપ્ત કરવા માટે અમને પ્રેરિત કરો. (૨)

હે મહાન અને વજ્રધારી ઈન્દ્ર ! તમે સામર્થ્યવાન છો, તેથી હે બળશાળી પ્રભો ! તમે અમને ધન અને શક્તિ પ્રાપ્ત કરવા માટે સામર્થ્યવાન કરો. અમારી પાસે આવો.આ સોમરસ પીને આનંદિત રહો. (૩)

હે ઈન્દ્ર ! ધન પ્રાપ્ત કરવા માટે ઉત્તમ સામર્થ્ય કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરીએ ? તે તમે જાણો છો.જે રીતે શૂરવીર પુરુષોમાં બળવાન છે તેમ તમે પણ છો.હે મહાન વજ્રધારી ઈન્દ્ર ! તે તમે બધી જ શક્તિઓના સ્વામી છો.તમે વશમાં રહીને અનુકૂળ થયેલા ભક્તોને સામર્થ્યવાન કરો છો. (૪)

જે મહાન ધનિકોમાં અધિક મહાન છે તથા સ્વયં પ્રકાશિત થવાવાળાઓમાં સમાન પ્રકાશવાન છે એવા તમે છો.હે જ્ઞાનવાન ! તમે એશ્વર્યસમ્પન્ન છો.તેથી અમને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવવા માટે યોગ્ય માર્ગે લઈ જાઓ.તમે તેની જ પ્રશંસા કરો કે જે જ્ઞાનમાર્થથી જતો હોય. (૫)

શક્તિશાળી હોવાથી તે સ્વામીત્વ ભોગવે છે.તેથી પોતાના સંરક્ષણ માટે અમે વિજયી અને પરાજિત થવાવાળા તે શૂરવીરોને બોલાવીએ છીએ.તે અમારા શત્રુઓને દૂર કરે છે.તે જ સત્કર્મોનો કર્તા, રક્ષક, સત્યભક્ત અને મહાન છે. (૬)

ધનની પ્રાપ્તિ માટે અમે પરાજિત ન થવાવાળા વિજયી ઈન્દ્રની સહાયતા માટે બોલાવીએ છીએ.તે અમારા શત્રુઓને દૂર કરે. (૭)

હે વજ્રધારી ઈન્દ્ર ! સૌથી આગળ રહેવાવાળો તમારો પ્રકાશ આનંદ વધારનારો બને છે.હે સર્વને વસાવનારા ઈન્દ્ર ! તે(પ્રકાશ)ને અમારા સુખ માટે અમને આપો.હે બલવાન ! પૂર્ણતા કરવાની શક્તિથી જ બધી જગ્યાએ પ્રશંસા થાય છે.ચોક્કસ તમે સામર્થ્યવાન અને બધાને વશમાં કરવાવાળા છો, તેથી હું આ નવીન સ્તુતિને યોગ્ય તમને મારી સામે સ્થાપિત કરું છું. (૮)

હે વૃત્રને મારવાવાળા ઈન્દ્ર ! શ્રેષ્ઠ મનુષ્યોમાં તમારી જ અમે પ્રશંસા કરીએ છીએ.જે ગાયોમાં રહે છે તે મિત્ર ઉત્તમ પ્રકારથી સેવા કરવા યોગ્ય અને અદ્વિતીય અને શ્રેષ્ઠ છે. (૯)

તે આવા જ છે.હે અગ્નિ ! તમે આવા પ્રકાશવાન છો.હે ઈન્દ્ર ! તમે આ રીતે શત્રુઓને હરાવનાર છો.હે પૂષા ! તમે આવી જ રીતે પોષણ કરવાવાળા છો.હે બધા જ દેવતાઓ ! તમે આ પ્રકારે સર્વગુણસમ્પન્ન છો. (૧૦)

આમ, આ શાકવરી વ્રત દ્વારા વૈદિક ઋષિ પ્રાર્થના કરે છે કે – ‘ અમારા કર્મની શક્તિથી જીવનની પરિધિ ઉત્તરોત્તર વધતી રહે અને અમારા દૃઢ સંકલ્પોથી સિંચિત તે મહાન વૃક્ષ યુગો સુધી જીવન લાભ પ્રાપ્ત કરતુ રહે.’

उपमा कालिदासस्य

10

अभिधानम्-हार्दिकः जी. जोषी

कार्यक्षेत्रम्-अध्यापनम् (साहित्यशास्त्रम्)

कालिदासस्य कवित्वम् –कविताकामिनीकान्तः कालिदासः कस्य नावर्जयति चेतः सचेतसः । तस्य काव्यसौन्दर्यं प्रेक्षं प्रेक्षं प्रशंसन्ति सहृदयाः सुधियस्तस्य कलाकौशलम् । तस्य सूक्तयः सुधासिक्ता मञ्जर्य इव चेतोहराः सन्ति । अत उच्यते बाणभट्टेन हर्षचरिते –

निर्गतासु न वा कस्य कालिदासस्य सूक्तिषु ।

प्रीतिर्मधुरसान्द्रासु मञ्जरीष्विव जायते ॥ⁱ

कालिदासोऽतिशेते सर्वानपि महाकवीन् औपम्ये । अतः साधूच्यते –उपमा कालिदासस्य ।

उपमायाः स्वरूपम् – का नामोपमा ? कथं चैषा उपकर्त्री काव्यस्य ? विश्वनाथानुसारम् –

साम्यं वाच्यमवैधर्म्यं वाक्यैक्य उपमा द्वयोः ॥ⁱⁱ

वस्तुद्वयस्य वैधर्म्यं विहाय साम्यमात्रं चेद् उच्यते एकस्मिन् वाक्ये तर्हि सा उपमा । उपमैष सौदामिनीव विद्योतते विपुले वाङ्मये । काव्यशरीरे समादधाति महतीं मञ्जुलताम् । कालिदासस्य उपमाप्रयोगेऽपूर्वं वैशारद्यम् । तस्य उपमासु न केवलं रम्यता, यथार्थता, पूर्णता, विविधता च, अपि तु सर्वत्रैव लिङ्गसाम्यम् औचित्यं च । लिङ्गसाम्यस्य औचित्यस्य च समाश्रयेण काचिदपूर्वा संपद्यते चारुता तस्योपमासु । शतशः सन्ति उपमाप्रयोगस्थलानि तस्य काव्यादिषु । रघुवंशे तूपमाप्रयोगः सर्वातिशायी ।

दीपशिखा-कालिदासः –उपमाप्रयोगे चातुर्येणैव स दीपशिखाकालिदासः इति प्रसिद्धिमवाप । पतिंवरा इन्दुमती दीपशिखेव व्यराजत । सा यं यं नरेन्द्रम् उज्जितवती, स स विवर्णवदनो विषण्णश्चाभवत् –

संचारिणी दीपशिखेव रात्रौ, यं यं व्यतीयाय पतिवरा सा ।

नरेन्द्रमार्गाट्ट इव प्रपेदे, विवर्णभावं स स भूमिपालः ॥ⁱⁱⁱ

उपमा कालिदासस्य –कालिदासस्य कृतिषु शतशः सन्त्युपमाप्रयोगस्थलानि । रघुवंशे तूपमाप्रयोगः सर्वाधिक्यं भजते । कालिदासीया उपमाश्चतुर्धा विभाजयितुं शक्यन्ते –

1. शास्त्रीयाः ।
2. मूर्तस्यामूर्ततत्त्वेन साम्यम् ।

3. प्रकृति-संबद्धाः ।

4. विविधविषयसंबद्धाः ।

वर्गीकरणस्यास्यानेके उपभेदाः । ते स्थानाभावादत्र नोपस्थाप्यन्ते ।

1. शास्त्रीया उपमाः—शास्त्रीया उपमास्तावत् पूर्वं प्रस्तूयन्ते । शास्त्रीया उपमा अनेकविधाः—वेद-दर्शन-यज्ञ-विद्या-व्याकरण-राजनीति-ज्योतिषादि-विषयभेदेन ।

➤ वेदविषयकाः—

आसीन्महीक्षितामाद्यः प्रणवश्चन्दसामिव ।^{iv}

मनुस्तथैव नृपाणामग्निमोऽभूद् यथा मन्त्राणामोकारः । सुदक्षिणा नन्दिन्या मार्गं तथेवान्वगच्छद् यथा स्मृतिः श्रुतेरर्थम्—

तस्याः खुरन्यासपवित्रपांसुमपांसुलानां धुरि कीर्तनीया ।

मार्गं मनुष्येश्वरधर्मपत्नी श्रुतेरिवार्थं स्मृतिरन्वगच्छत् ॥^v

➤ दर्शनविषयकाः— यथा बुद्धेः कारणम् अध्यमतं मूलप्रकृतिर्वा, तथा सरयूनद्याः कारणं मानसं सरः ।

बाह्यंसहः कारणमाप्तयाचो बुद्धेरिवव्यक्तमुदाहरन्ति ।^{vi}

गाम्भीराया नद्या पयो निर्मलं मानसमिव वर्तते, मेघश्च तत्र छायात्मेव प्रतिविम्बितो भविता—

गम्भीरायाः पयसि सरितश्चेतसीव प्रसन्ने ।

छायात्मापि प्रकृतिसुभगो लप्स्यते ते प्रवेशम् ॥^{vii}

➤ यज्ञविषयकाः—नृपो दुष्यन्तः शकुन्तलाऽपत्यं भरतश्च त्रयमेतत् क्रमशो विधिः श्रद्धा वित्तं चेति त्रयाणां समन्वयो वर्तते—

दिष्टया शकुन्तला साध्वी सदपत्यमिदं भवान् ।

श्रद्धा वित्तं विधिश्चेति त्रितयं तत्समागतम् ॥

शकुन्तलाऽनुरूपं भर्तारं तथैव प्राप्ता यथा धूमाकुललोचनस्य यजमानस्य वह्नावाहृतिः ।

दिष्ट्या धूमाकुलितदृष्टेरपि यजमानस्य पावक एवाहृतिः पतिता ।^{viii}

➤ विद्याविषयकाः—विद्या यथाऽभ्यासेन चकास्ति तथा नन्दिनी सेवया प्रसादनीया ।

विद्यामभ्यसनेनेव प्रसादयितुमर्हसि ।^{ix}

दुष्यन्तपरिणीता शकुन्तला सुशिष्यप्रदत्ता विद्येवाशोचनीयाऽभूत् ।

सुशिष्यपरिदत्ता विद्येवाशोचनीयाऽसि संवृत्ता ।^x

➤ व्याकरणविषयकाः – अपवादनियमो यथोत्सर्गं बाधते तथैव शत्रुघ्नो लवणासुरं बबाधे ।

अपवाद इवोत्सर्गं व्यावर्तयितुमीश्वरः ।^{xi}

अध्ययनार्थकाद् इङ् धातोः पूर्वम् अधि उपसर्गो यथा शोभाकृद् व्यर्थश्च तथा शत्रुघ्नेन समं सेना –

पश्चादध्ययनार्थस्य धातोरधिरिवाभवत् ।^{xii}

➤ राजनीतिविषयकाः - प्रभावशक्तिर्मन्त्रशक्तिरुत्साहशक्तिश्चेति त्रयं यथा अक्षयमर्थं सूते तथा सुदक्षिणा पुत्रं रघुम् असूत ।

असूत पुत्रं समये शचीसमा त्रिसाधना शक्तिरिवार्थमक्षयम् ।^{xiii}

सीता लवकुशौ तथैवाजनयद् यथा क्षितिः संपन्नौ कोशदण्डाविव –

सूतावसूत संपन्नौ कोशदण्डाविव क्षितिः ।^{xiv}

➤ ज्योतिषविषयकाः – यथा चन्द्रग्रहणानन्तरं रोहिणी शशिनम् उपैति तथैव शकुन्तला दुष्यन्तमुपगता ।

उपरागान्ते शशिनः समुपगता रोहिणी योगम् ।^{xv}

2. मूर्तस्यामूर्तत्वेन साम्यम् - कालिदासः प्रायशो मूर्तस्य मूर्ततत्त्वेन साम्यं प्रदर्शयति । क्वचिच्च मूर्तस्य अमूर्ततत्त्वेन, सजीवस्य निर्जीवेन, भावपदार्थस्य अभावपदार्थेन औपम्यं प्रतिपादयति । यथा - दिलीपः क्षात्रधर्मवद् बभौ – आत्मकर्मक्षमं देहं क्षात्रो धर्म इवाश्रितः ।^{xvi} स नन्दिन्या धवलं क्षीरं यशसोपमिमीते – शुभ्रं यशो मूर्तमिवातितृष्णः ।^{xvii} दिलीपस्य रथं मनोरथेनोपमिमीते – ययावनुद्धातसुखेन मार्गं स्वेनेव पूर्णेन मनोरथेन ।^{xviii} रामादयश्चत्वारोऽपि भ्रातरश्चतुर्वर्गस्यावताररूपेण बभूवुः । धर्मार्थकाममोक्षाणाम् अवतार इवाङ्गवान् ।^{xix} क्वचित् निर्जीवस्यापि सजीवेन सहोपम्यं लक्ष्यते – सिप्रावातः चाटुकारो जन इव स्त्रीणां खेदं हरति – यत्र स्त्रीणां हरति सुरतग्लानिमङ्गानुकूलः, सिप्रावातः प्रियतम इव प्रार्थनाचाटुकारः ।^{xx} स पार्वतीपरमेश्वरौ वागर्थाविव स्तौति ।

वागर्थाविव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ।

जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ।^{xxi}

3. प्रकृतिसंबद्धा – कामदेवविनाशविषण्णा रतिः वायुवेगाहतदीपस्य धूमावृत्तवर्तिकेव विषादनिमग्ना संजाता । शोकाकुलस्य जनस्य अतीव मनोहरं मनोवैज्ञानिकं विश्लेषणमिदम् । कालिदासस्य प्रथिततमासूपमासु एकतमैषा । सौन्दर्यमेतस्या विवेच्यम् –

गत एव न ते निवर्तते, स सखा दीप इवानिलाहतः ।

अहमस्य दशेव पश्य माम्, अबिषह्यव्यसनेन धूमिताम् ।^{xxii}

एकाऽन्या हृद्या कल्पनामूलोपमा प्रस्तूयते । अत्र राज्ञो दिलीपस्य राज्ञ्याः सुदक्षिणायाश्चान्तरे वर्तमाना कामधेनुसुता नन्दिनी तथैवाशोभत यथा दिवस-रात्रयोर्मध्ये सन्ध्या । यथा सन्ध्या महत्त्वं तथैव नन्दिन्या महत्त्वमत्राभिव्यज्यते –

पुरस्कृता वर्त्मनि पार्थिवेन, प्रत्युद्गता पार्थिवधर्मपत्न्या ।

तदन्तरे सा विरराज धेनुर्दिनक्षपामध्यगतेव सन्ध्या ॥^{xxiii}

एकतो विश्वसुन्दरीसंकाशा गौरवर्णा गौरी, अपरतश्च वीतरागोऽवधूतो व्रतो पिनाकी । विश्वसुन्दरीगौरीवदनदर्शनसंजातक्षोभो हरस्तथैव व्याक्षिप्तमना मनागभूद् यथा विधुदर्शनेन जलनिधिः –

हरस्तु किञ्चित् परिलुप्तधैर्यश्चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुराशिः ।

उमामुखे बिम्बफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि ॥^{xxiv}

मगधेश्वरं परन्तपनामानं नृपं नक्षत्रादिमध्ये चन्द्रमिव मन्यते –

कामं नृपाः सन्तु सहस्रशोऽन्ये, राजन्वतीमाहुरनेन भूमिम् ।

नक्षत्रताराग्रहसंकुलापि ज्योतिष्मती चन्द्रमसैव रात्रिः ॥^{xxv}

सीतापरित्यागविषण्णो रामोऽश्रुपूर्णनेत्रः पौषचन्द्र इव व्यराजत –

बभूव रामः सहसा सबाष्पस्तुषारवर्षीव सहस्यचन्द्रः ॥^{xxvi}

शकुन्तलायाः कमनीयं कलेवरं लतामनुचकार । कविकल्पनाऽत्र रम्या –

अधरः किसलयरागः कोमलविटपानुकारिणौ बाहू ।

कुसुममिव लोभनीयं यौवनमङ्गेषु संनद्धम् ॥^{xxvii}

शोकविह्वला यक्षपत्नी विधुकलेवालक्ष्यत –प्राचीनमूले तनुमिव कलामात्रशेषां हिमांशोः । मेघ. 2-29 । कण्वस्याशीर्वादो यत् शकुन्तला सूर्यमिव तेजस्विनं सुतं प्रसूयेत –तनयमचिरात् प्राचीवार्कं प्रसूय च पावनम् । शाकु.4-19 । कण्वमुनिंप्राप्ता शकुन्तला अर्कवृक्षोपरि पतितं कुसुममिवास्त –अर्कस्योपरि शिथिलं च्युतमिव नवमालिकाकुसुमम् । शाकु. 2-8 । राजा दुष्यन्तः शकुन्तलां पुष्पमिव, रत्नमिव, मधुवच्च गणयति –

अनाघ्रातं पुष्पं किसलयमलूनं कररुहै-

रनाविद्धं रत्नं मधु नवमनास्वादितरसम् ॥^{xxviii}

4. **विविधविषयसंबद्धाः** –सिंहप्रभावाद् इषु-प्रयोगे विफलीकृतो दिलीपः शिवशक्त्या निश्चलीकृत इन्द्र इव रराज । जडीकृतस्त्र्यम्बकवीक्षणेन वज्रं मुमुक्षन्निव वज्रपाणिः । रघु.2-42 । इन्द्रधनुःसंपर्केण मेघस्य सैव शोभा भविता वा मयूरपक्षेण गोपवेषस्य विष्णोः । येन श्यामं वपुरतितरां कान्तिमापत्स्यते ते, बर्हेणेव स्फुरितरुचिना गोपवेषस्य विष्णोः । मेघ. 1-15 । कालिदासः कवियशोलाभार्थिनम् आत्मानम् उद्वाहं वामनम् इव मनुते । प्रांशुलभ्ये फेल लोभाद् उद्वाहुरिव वामनः । रघु. 1-3 । कैलासेऽलका नगरी प्रासादसंगता मेघावृता च तथैवातितरां रोचते यथा मुक्ताग्रथितम् अलकं दधाना काचित् कामिनी –

या वः काले वहति सलिलोद्धारमुच्चैर्वमाना ।

मुक्ताजालग्रथितमलकं कामिनीवाभ्रवृन्दम् ॥^{xxix}

साम्यमूलका अलंकाराः –कालिदासो न केवलम् उपमाया एव प्रयोगे निष्णातोऽपि तु साम्यमूलकेषु रूपकोत्प्रेक्षातिशयोक्त्यादिषु अलंकारेषु तथैव दाक्ष्यं धत्ते । यद्युपमाया व्यापकोऽर्थो गृह्यते तर्हि एषामप्यलंकाराणां संग्रहोऽत्र संभाव्यते । उपमा कालिदासस्य इत्यत्र तात्त्विकदृष्ट्या व्यापकोऽर्थोऽभिप्रेतः । एवं चोत्प्रेक्षादीनामत्र समाहारः । यथा –ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया, शमीलतां छेतुमृषिर्व्यवस्यति ॥^{xxx} शकुन्तलायाः तपः साधनं कलमपत्रेण शमीलताच्छेदनमिवास्ते । अत्रोत्प्रेक्षाया उपमामूलकत्वम् । शकुन्तला विद्युद्वादास्ते । न प्रभातरलं ज्योतिरुदेति वसुधातलात् ॥^{xxxi} अत्राप्रस्तुतप्रशंसाया उपमामूलकत्वम् । संगमवर्णने मालोत्प्रेक्षाया उपमामूलकत्वम् यथा – क्वचिच्च कृष्णोरगभूषणेव, भस्माङ्गरागा तनुरीश्वरस्य ॥^{xxxii}

पर्याप्तपुष्पस्तबकस्तनाभ्यः स्फुरत्प्रवालोष्ठमनोहराभ्यः ।

लतावधूभ्यस्तरवोऽप्यवापुर्विनभ्रशाखाभुजबन्धनानि ॥^{xxxiii}

लता बधूवद् व्यवहरन्ति । अत्रौपमामूलकं रूपकम् ।

क इह रघुकारे न रमते – कस्याभिरुपस्य रघुवंशं न प्रियम् । रघुवंशं वस्तुतः कालिदासस्य कवित्वपरिपाकस्य चरमोत्कर्षः । कालिदासस्य प्रतिभाया यादृशः परिष्कारो वैशारद्यं वैशद्यं च रघुवंशे निरीक्ष्यते न तथाऽन्यत्र । कलासीमा काव्यम् काव्येषु च रघुवंशम् । अत्र न केवलम् उपमाया एव प्राधान्यम्, अपि तु अन्येषामपि शब्दालंकाराणाम् अर्थालंकाराणां च विनिवेशो यथा – यथं विधीयते । रसदृष्ट्या, भावदृष्ट्या, भाषादृष्ट्या, कथासंयोजन-सौष्ठवदृष्ट्या, चरित्रचित्रणदृष्ट्या, रुचिरसंलापदृष्ट्या, अन्यथा वा कयाचिद् दृष्ट्या परीक्ष्यते समीक्ष्यते चेत् तर्हि रघुवंशं सर्वेषामपि विपश्चितां हृदयावर्जकत्वेन सरसत्वेन मनोज्ञत्वेन भावाभिव्यञ्जनदक्षत्वेन च प्रीतिपात्रं स्तुतिपात्रं श्रद्धास्पदं चास्ते । अत एवोच्यते – कालिदास एवैकः कविः । कविः कालिदासः ।

- i हर्षचरितम् - 1-16।
ii साहित्यदर्पणः - 10-14 ।
iii रघुवंशम् - 6-67 ।
iv रघुवंशम् - 1-11 ।
v रघुवंशम् - 2-2 ।
vi रघुवंशम् - 1-20 ।
vii मेघदूतम् - 1-43 ।
viii अभिज्ञानशाकुन्तलम् अंक. 4 ।
ix रघुवंशम् - 1-88 ।
x अभिज्ञानशाकुन्तलम् अं.4 ।
xi रघुवंशम् - 15-7 ।
xii रघुवंशम् - 15-9 ।
xiii रघुवंशम् - 3-13 ।
xiv रघुवंशम् - 15-13 ।
xv अभिज्ञानशाकुन्तलम् - 7-22 ।
xvi रघुवंशम् - 1-13 ।
xvii रघुवंशम् - 2-69 ।
xviii रघुवंशम् - 2-72 ।
xix रघुवंशम् - 10-84 ।
xx मेघवंशम् - 1-31 ।
xxi रघुवंशम् - 1-1 ।
xxii कुमारसम्भवम् - 4-30 ।
xxiii रघुवंशम् - 2-20 ।
xxiv कुमारसम्भवम् - 3-67 ।
xxv रघुवंशम् - 6-22 ।
xxvi रघुवंशम् - 14-84 ।
xxvii अभिज्ञानशाकुन्तलम् -1-21 ।
xxviii अभिज्ञानशाकुन्तलम् - 2-10 ।
xxix मेघदूतम् - 1-63 ।
xxx अभिज्ञानशाकुन्तलम् - 1-18 ।
xxxi अभिज्ञानशाकुन्तलम् - 1-26 ।
xxxii रघुवंशम् - 13-57 ।

xxxiiiकुमारसम्भवम् - 3-39 ।

...Published by...

<http://www.shantiejournal.com/>

SHANTI PRAKASHAN

HQ.

1780, Sector-1, Delhi By pass,
ROHTAK-124001 (HARYANA)

OTHER CONTACT

D-19/220, Nandanvan Apartment
Nr. Bhavsar Hostel, New Vadaj,
AHMEDABAD-380013.